

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ

С.Қ. Алтайбаев

КРИМИНОЛОГИЯ

қысқаша дәрістер курсы

ҚАРАҒАНДЫ
2022

ӘОЖ 343.9 (075.8)

ҚБЖ 67.51 я73

А 46

*Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясы Ғылыми кеңесінің шешімі бойынша басылды*

Рецензенттер: Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қылмыстық құқық, процесс және криминалистика кафедрасының профессоры, з.ғ.к., доцент **А.Ж. Машабаев**, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті з.ғ.к. **Б.Б. Коцегулов**.

С.Қ. Алтайбаев

А 46 Криминология: қысқаша дәрістер курсы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2022. — 115 б.

Қысқаша дәріс курсына Криминологияның жалпы бөлімнің теориялық ережелеріне негізделген жеке қылмыс түрлерінің сипатын ықшамдап қарастырады. Қысқаша дәріс курсына қылмыстылық пен қылмыстың (жастар, әйел адамдар, қайталанған, кәсіптік, топтық, ұйымдасқан, экономикалық, зорлық, пайдакүнемдік, абайсызда жасалған) жеке түрлерінің криминологиялық сипаттамасы, Қазақстан Республикасындағы, сондай-ақ шет елдердегі қазіргі қылмыстылық ерекшелігінде көрсетілген кейбір жаңа сипаттағы криминалдық процестер мен заңдылықтармен байланысты (экологиялық, жемқорлық, терроризм мен діни экстремизм, әскери) тақырыптардан тұрады.

Қысқаша дәріс курсына заңдық білім беретін оқу орындарының курсанттары мен студенттеріне, магистранттар, докторанттар мен оқытушыларға және тәжірибелік қызметкерлерге арналған.

Қысқаша дәріс курсы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының бастамасымен дайындалды.

ӘОЖ 343.9 (075.8)

ҚБЖ 67.51 я73

ISBN 978-601-7499-16-7

© Қазақстан Республикасы ІІМ
Б. Бейсенов атындағы
© Қарағанды академиясы, 2022;
© С.Қ. Алтайбаев

КІРІСПЕ

Криминология бойынша курс дәрістері Қазақстан Республикасында осы саладағы бірден-бір қажетті басылым болып табылады және бұл басылым болып табылады және бұл басылым бекітілген оқу пәні бағдарламасына сәйкес дайындалған.

Осы курс дәрістері қылмыстың барынша өршіп тұрған теңдесі жоқ кезеңінде қолға алынғандықтан, автор бұрынғы оқу материалдарын қайта қарауды, оның кейбір концептуальды тұжырымдарын қайта бағалауды талап етті. Бұл басылымның қажеттілігі «Криминология» курсына тән мәселелер бұрынғы ғылыми басылымдарда әр қилы көрініп, мазмұнында қарама-қайшылықтар көп болуы себепті оқу процессінде тікелей пайдалануға жарамсыз қалған-ды. Осыған орай, курсанттардың криминология курсы менгеру барысында бірқатар қиындықтар туындайтынын да жадында ұстаған жөн. Өйткені, қылмыс секілді әлеуметтік келеңсіз құбылысқа қарсы күрестің нәтижелі болуы үшін бұған барынша шығармашылық тұрғыда келген дұрыс. Әсілінде, Қазақстан Республикасы ПМ-не қарасты оқу орындарының курсанттары үшін криминологияның ғылыми негіздерін білу — білім алудың қажетті бір элементі ғана емес, сонымен бірге болашақ кәсіби қызметінде неізге алар ұстанымы да бола алады. Криминологиялық білімсіз қазіргі күні қылмысқа қарсы күрестің тиімді болатынын елестету мүмкін емес. Сондай-ақ мұндай білім қоғамдағы әлеуметтік процесстерді басқаруда, заң шығармашылығы және құқық қолдау қызметінде өте-мөте қажет.

XX ғасырда криминология өзінің жеке-даралығын және ғылыми маңыздылығын дәлелдеп берді. Криминология қылмыс туралы жалпы теориялық ғылым бола тұра, оның іс жүзіндегі практикалық маңызы да зор, өйткені ол қылмыстылықтың түбегейлі мәселелерін пайымдауға, қылмыспен күреспен күрестің айла-тәсілдерін анықтауға, қылмыстың қазіргі көрсеткіштері негізінде заңнаманың негізгі бағыттарын жетілдіруге, қылмыс секілді әлеуметтік құбылысқа қарсы күрестің маңызды деген бағыттарында құқық қорғау органдарының басты күштерін жинақтауға, қоғамға қарсы қылмыс жасаушы тұлғаларға қарсы алдын алу алудың тиімді сақтық шараларын өткізуге және жұмысты ойдағыдай ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл жерде әрі қылмыстылықтың сипатын, оның сол аймаққа тән өзгешелігін, қылмыс пен оны жасаушылардың ерекшеліктерін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, криминология — қылмыстық жолға түсушінің алдын алу мақсатында сақтық шараларын қалыптастыратын гуманитарлық ғылым.

Осыған байланысты авторлар курс дәрістерін жазу барысында криминологияның практикалық жағына басты назарды аударып, материалдарды

ұғымға жеңіл, мазмұнды етіп, курсанттар біліміндегі олқылықтарды толтыруға ұмтылды. Басқаша айтқанды, авторлар курс дәрістерінде криминологияны ғылым ретінде құрайтын негізгі бөліктерге — қылмыстылыққа, қылмыскер тұлғасына, қылмыстылықтың себептері мен шарттарына талдау жасай алу әдістемесін меңгеру бірден-бір қажеттілік екенін пайымдайды.

Авторлар аталған курс дәрістерімен танысу курсанттардың қылмыстылық проблемаларын тереңнен қаузап оқып-білуін, Қазақстан Республикасы ПМ-не қарасты оқу орындарын бітіруші түлектердің кәсібі дайындық деңгейін көтеруге көмек болады, сонымен бірге криминология бойынша кеңінен дайындықты қылмыс пенбасқа да құқық бұзушылыққа қарсы күресті жүзеге асыратын құқық қорғау органдары қызметкерлерінің барлық категориялары алулары тиіс деп біледі.

1. КРИМИНОЛОГИЯНЫҢ ПӘНІ, ӘДІСІ ЖӘНЕ ЖҮЙЕСІ

1.1 Криминологияның ұғымы және әдісі

Криминология — (латынша «*crimen*» — қылмыс, «*logos*» — ғылым) — қылмыс туралы, кең мағынада – *қылмыстылық туралы ғылым*.

Бұл терминді 1879 жылы алғаш рет итальяндық ғалым **Топинар** қолданған, **Рафаэля Гарофало** 1885 жылы «**Криминология**» деп аталған монография шығарылған.

«Криминология» сөзі тікелей алғанда «қылмыстың себептері туралы оқу» дегенді білдіреді.

Алайда мұндай анықтама осы саладағы ғылыми білімнің бар мазмұнын толық аша алмайды.

Криминология қоғамтанудың құрамдас бөлігі ретінде *қоғамдық құбылыстар мен процестерді кеңінен* қарастырады, тек қылмысқа қатысты ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік шынайылықтың да заңдылығын зерделейді. Ол қылмыстың алдын алу шаралары туралы ғылыми білімнің белгілі бір жүйесін танытады.

Криминология — өз алдына жеке-дара әлеуметтік құқықтық ғылым, оның жеке өзінің зерттеу пәні бар.

Криминология пәні — қылмыстық заң нормаларын бұзушылыққа байланысты туындайтын *мінез-құлқы, жүріс-тұрыс*.

Криминология адамның мінез-құлқын, жүріс-тұрысын қарастыратын өзге жаратылыс ғылымдары мен қоғамдық ғылымдардан осынысымен өзгешеленеді. Сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік құбылыстың заңдылығын пайымдайтын криминология қоғам мен адам туралы ғылыми көзқарастарды қалыптастыруға өз үлесін қосып та отыр. Ғылым ретіндегі оның теориялық потенциялы едәуір қомақты. Криминология туралы **тұңғыш оқулықта** оның пәні қылмыстың феноменологиясын — көріну түрі, қалпы, құрылымы, динамикасын (қарқынын) көрсетумен толық-тырылған¹. Кейіннен криминология пәнінің жеке-дара элементі ретінде қылмыскердің жеке тұлғасы да аталады. Бірқатар ғалымдар криминология пәніне қылмысты оқып үйрену әдісіне — криминология әдістемесін, қылмысты болжай алу, онымен қарсы күресті жоспарлау, әлеуметтік жүріс-тұрыс түрлерін және қылмысқа қатысты «құбылыс қорларын», тағы басқаларын кіргізеді.

Мұндай жағдай кез келген ғылымның пәні ғылымның дамуына байланысты ұдайы өзгерістерге ұшырап, жаңа элементермен толықтырылып

¹ Криминология — М., 1966.

отыратындығымен түсіндіріледі. Бұл әсіресе соңғы онжылдықтарда қарқынды даму үстіндегі криминологияға тән құбылыс.

Осылайша криминология, **біріншіден**, әлеуметтік патология қатарына жатқызылатын қылмыстың әлеуметтік ортаға тән тарихи өзгермелі құбылыс екендігін, оны теріс бағалауды оқып-үйретеді. Қылмыс түсінігі белгілі бір заңдылыққа бағынған қылмыстардың жиынтығын қамтиды, криминологияда қарастырылатын белгіленген сипаттамасы (қалпы, құрылымы мен динамикасы) болады. Қылмыстың аталған жақтарын оқып-үйрену, оның пайда болу себептері мен шарттарын түсінуге қажеттілігі сөзсіз.

Екіншіден, криминология қылмыстың детерминантын, оның туу төркіндері мен бастауларын қарастырады. Оған алдымен қылмыстың пайда болуы, оған түрткі болу себептері жатқызылады. Криминологиялық талдаудың пәніне қылмыс себептерімен қатар — өз алдына қылмысты туғызбайтын, бірақ себепке салдар болып, әсер ететін құбылыстар мен процестер жатады.

Үшіншіден, криминология *қылмыскердің жеке тұлғасын* қарастырады. Мұндай жеке тұлғаны оқшаулау заңгерлік және әлеуметтік (әлеуметтік-психологиялық) өлшемдер негізінде жүзеге асырылады. Заңгерлік өлшем негізінде қылмыстық тұлға ретінде қылмыс жасаған адам түсініледі. Сонымен қатар, заңдық өлшем әлеуметтік өлшеммен, яғни қылмыскердің даму деңгейі оның қоғамдық ортаға тән емес белгілерімен толықтырылуы қажет.

Криминологияның мақсаты қылмыстың алдын алуы және ПО қызметінің сақтық шараларын қамтамасыз етуімен өлшенеді. Олардың қылмыстық заңды бұзбаған, бірақ әкімшілік құқық бұзушылық секілді қоғамға қарсы пікір туғызып, қылмыстық жолға түсуі мүмкін тұлғаларды да тексеруі қажеттілігімен де өлшенеді.

Төртіншіден, криминология қылмыстың алдын алу проблемасын қарастырады.

Криминология пәнінің элементерін тек осы пән ғана қарастырып қоймайды. Алайда криминология қылмысты және оған қатысты құбылыстарды *әлеуметтік-құқықтық шындық* ретінде қарастырады. Криминология үшін қылмыс пен қылмыскер тұлғасын мейлінше кең, жүйелі әлеуметтік тұрғыда зерттеу тән.

Криминологияның ерекшелігі *әлеуметтік-құқықтық құбылыстар мен процестердің себептерін* тереңнен толғап қарастыруда жатыр. Жалпы криминологияның дамуы — оның басты міндеті — қылмысқа қарсы күресте қылмыстың алдын алуына байланысты. **Қылмыстың алдын алу** тұжырымы криминологияның құқықтық талдауға ғана қатысып қоймай, сондай-ақ қылмысқа қарсы күрестің басқа да жолдарын (әлеуметтік-мәдени, тәлімдік-тәрбилелік, т. б.) анықтауды қарастырып, дами түсуіне кепіл бола алады.

Қылмыстың алдын алу — криминология пәнінің *ең басты элементі*. Ол зерттелу көлемі бойынша криминология ғылымының жүйесінде үлкен орынға ие.

Қылмыстың алдын алуына байланысты қарастырылуы қажетті әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-психологиялық, адамгершілік және басқа процестер мен құбылыстар, криминология пәнін құрайтын мәселелерге қарағанда аңғұрлым ауқымды келеді.

Криминология пәнінің бөлігін қоғамдағы барлық криминальды құбылыстардан тұратын **виктимология** да (қылмыстың құрбаны туралы ілім) және тарихы да (динамикасы мен құрылымы) құрайды.

Сонымен **криминология** — қылмыстың мәні мен заңдылығын, сондай-ақ көріну түрлері мен туындау себептерін (детер-минанттарды), қылмыскердің тұлғасын және қылмыстық жолға түсуі мүмкін тұлғаларды, қылмыстылықтың алдын алу жүйесін тексеретін әлеуметтік-құқықтық ғылым. Криминология қылмысқа әсерін тигізетін алдын алудың жалпы теориясы және криминологиялық сақтық шараларын қарастырады.

Қылмыстан тікелей туындайтын қоғамдық қатынастар қылмыстық құқық пен қылмыстық іс жүргізуде қарастырылады.

Криминологияның жан-жақты толық анықтамасын Г. А. Аванесов береді².

Криминология – ғылым атаулының элементі ретінде білімнің өз алдына бөлек жүйесі, сондай-ақ қылмысты әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде танытын, оның ағымдары мен заңдылығын, қылмыстың себептерін, қылмыскер тұлғасын, қылмыстың алдын алу шаралары мен қылмыстың сақтық шаралары (қылмыспен күрестің теориясы мен практикасын жетілдіру мақсатындағы) ғалымдар мен ғылыми мекемелерін біріктіретін, адам қызметінің айрықша түрі.

Криминология қылмыс пен оның элементерін қоғам мен табиғатты танудағы жалпы әдіс, соның ішінде криминология пәніне қатысты қылмыстың заңдылығын тануда, диалектикалық және тарихи материализмді негізгі әдіс ретінде пайдаланып, философия тұрғысынан қарастырады. Материализмнің принциптері мен категорияларын шығармашылық түрде қолдану — криминологиялық зерттеулердің нәтижелілігінің қажетті шарты.

Криминология философиямен салыстырғанда, қылмысты нақты жағдайларда және белгілі бір уақыт пен кеңістіктің аралығында қарастырады. Қылмыстың жалпы заңдылығы табиғат пен қоғамның жалпы заңдылығына қатысты философиялық ізденулерге қызмет етеді.

² Криминология и социальная профилактика. — М., 1980.

1.2 Криминология жүйесі, оның басқа ғылымдармен байланысы

Ғылыми білімнің ерекшелігінің бірі — логикалық тұрғыда реттелген, жүйеленген сипатта болуы. Криминологияның да *өзінің төл жүйесі* бар. **Криминология жүйесі** оның пәніне тікелей тәуелді болып келеді, оның құрылымын көрсетеді. Криминологиялық ілімнің жүйесінде **төрт түрлі негізгі** оқу бағыттары бар: *қылмыстылық туралы, қылмыстылықтың детерминанттары туралы, құқық бұзушының тұлғасы туралы және қылмыстылықтың алдын алу туралы*. Әр түрлі негіздеуге сай құрылымның басқа да элементері ерекшеленіп көрінеді: жеке теориялар, мәселелер, тұжырымдар және т. с. с. Соның ішінде оған қатыстысы: криминологияның ғылымтану мәселелері, оның даму тарихы, қылмыстың жеке түрлерінің криминологиялық сипаты, қылмыстылықты қарастыруды ұйымдастыру мен әдістемесі, криминологиялық дамуды көре білу және жоспарлау.

Санамалап келтірілген мәселелер криминологияның маңызды бөлігі — **Жалпы бөлімге** жатқызылады. Ал **Ерекше бөлімі** мынадай тақырыптардан құралады: *қайталанатын қылмыстылықтың алдын алу мен криминологиялық сипаттамасы; кәмелетке толмағандардың арасындағы қылмыстылық; кәсіби және ұйымдасқан қылмыстылық; байқаусыздағы қылмыстылықтың алдын алу мен криминологиялық сипаттамасы; әйелдер арасындағы қылмыстылық; пайда табу жолындағы қылмыстылық; алкоголь мен маскүнемдікке байланысты қылмыстылық*.

Криминологияның ерекше бөлімі нақты материалдардың жинақталуы мен мәселердің өзектілігіне байланысты жаңа тақырыптармен толықтырылып, жаңарып отыратынын есте ұстау қажет. Мәселен, экологиялық және халықаралық кибер қылмыстылыққа криминологиялық сипаттама беру өте қажет. Келешекте криминология жүйесінде оның үшінші бір бөлігі де ерекшеленуі тиіс — қылмыстың кей жеке түрлерінің (ұрлық, кісі өлтіру, немқұрайды қарау, қашу және тағы басқа) криминологиялық сипаттамасы мен алдын алу жолдары. Жекенің, ерекшенің, жалпының заңдылығының көріну логикасы осыған саяды.

Криминология жүйесі догма емес. Даму барысында ол толықтырылып, өзгеріліп отырылады. Алайда, криминология жүйесі барлық жағдайда оның пәніне сәйкес келіп, соғай сай көрінуі тиіс.

Қылмыстық құқықтың пәні — қылмыс пен оны жасағаны үшін заңда бекітілген қылмыстық жауаптылық болып табылады, ал криминологияның пәні — қылмыстылық бұл әлеуметтік құбылыс және осы құбылысқа қарсы күрес түрлері. Қылмыстық құқық нақты қылмыс жасаған тұлға мен мемлекет (құқық қорғау органдары) арасында туындайтын қоғамдық қатынастар-

ды қарастырады. Қылмыстық құқық нақты бір тұлғаның қылмыстық мінез-құлық, қылмыс жасау механизмінің себептеріне, жекеленген қылмыстық жауапкерлігіне қатысты келеді.

Криминология қылмыстылықты туғызатын қоғамдық қатынастарды, сондай-ақ қылмыстың бар екендігін айғақтайтын фактілер және оған әлеуметтік тұрғыда әсер етуге (олардың алдын алу, азайтып барып біртіндеп жою) байланысты қарастырады.

Қылмыстық құқық қылмыстың құқықтық салдарын, басқаша айтқанда оны жасағаннан кейін неге әкеліп соғатынын, жасалған әрбір қылмысқа қоғам мен мемлекеттің соған сәйкес қарсы әрекетін қамтамасыз етеді. Ал *криминология* болса, қылмыстылықтың себебі мен шарттарын, яғни қылмыс жасауға түрткі болатын жағдайларды қарастырады. Осындай қызметімен криминология келешектен нақты орнын алып, қылмыстың алдын алумен айналысады.

Қылмыстық құқық қылмыстың алдын алуды қылмыстық *жазалау арқылы* және тек жасалған қылмысқа байланысты ғана жүзеге асырылады.

Қылмысқа деген қылмыстық-құқықтық әрекет қылмыстық-құқықтық заңды бұзған жеке тұлғаға қатысты жинақталса, ал криминологиялық әрекет бұл сияқты келеңсіз әлеуметтік құбылысты тудырып, нәр беретін *барлық шарттардың жиынтығына* бағытталған. Осыдан келіп, қылмыстық құқықтың бөлігін криминология емес, қылмыстылыққа белгілі бір әлеуметтік деңгейде әсер етуші қылмыстық құқық құрайды, ал криминология қылмыстылықтың жалпы негіздерін қарастырады. Бұл ғылымдарының әдістерінен де жеке-даралық көрінеді. Қылмыс пен қылмыстық жауаптылық — заң категориялары болғандықтан, қылмыстық құқықта зерттеудің заңдық әдістері басым болады. Алайда, әлеуметтік тұрғыдан келу де кеңінен қолданылады. Қылмыстылық (оның себептері мен шарттары) — әлеуметтік құбылыс болғандықтан, криминологияда зерттеудің социологиялық әдіс, амалдары басым келеді, бірақ бұл қылмыстылыққа нәр беретін және алдын алу әрекетіне қатысты заңдық-нормативтік материалдарға заңдық тұрғыда талдау жасауды жоққа шығармайды. Ендеше бұл ғылымдардың жеке-даралығы ап-айқын.

Әсілінде, криминологиялық әдебиеттерде бір-бірімен өзара тығыс байланысты аралас ғылымдар ішіндегі криминологияның орны туралы мәселе *үш тұрғыдан* анықталған. **Біріншіден**, қылмыстың әлеуметтік құбылыс ретіндегі социологиялық, экономикалық, психологиялық, педагогикалық аспектілерін қарастырғандықтан, криминология *жалпы-әлеуметтік ғылым* болып табылады **Екінші** бір тұрғыдан қарастырғанда, криминологияны заң ғылымдарынан, соның ішінде қылмыстық құқықтан тыс шығармау ләзім. Криминология — *қылмыстық-құқық ғылымының құрамдас бөлігі*

Үшіншіден, криминология — *әлеуметтік-құқықтық ғылым*. Мұны ғалымдардың көп бөлігі жақтайды. Олар криминологияның негізгі құрылымдық элементтері (қылмыстың себептері, қылмыскердің тұлғасы, қылмысқа қарсы сақтық шаралары) құқықтық құбылыстар мен қатынастар аясынан тыс жатыр, десек те негізгі бөліктері (соның ішінде қылмыс пен қылмыскер, құқықтық, әкімшілік жазалау шаралары бар қылмыстылықтың алдын алудың құқықтық шаралары) құқық саласымен, ең алдымен қылмыстық, қылмыстық-процессуальдық құқыпен сәйкестілігімен айқындалады. Ендеше, криминология әлеуметтік-құқықтық ғылым ретінде **екі қоғамдық ғылымның** (социология мен құқық) тоқайласқан жерінде көрінеді.

Осындай орайдан алғанда, криминология *кешенді ғылым* деп те аталады.

Криминология басқа ғылымдармен де тығыз байланысты. Криминологиялық мәселелерді қарстыру үшін философия ережелеріне де сүйенеміз.

Қолданбалы социология әр тарихи кезеңдердегі өмір сүру саласына қатысты қоғамның қызметі мен дамуындағы жалпы заңдылығының жүзеге асу механизмі мен көрініс түрлерін зерттейді. Қолданбалы социология белгілі бір дәрежеде криминологиялық белгісі бар қоғамдық құрылымдардың әр түрлі элементтерін – еңбек, білім беру, мәдениет және көптеген басқа да әлеуметтік құбылыстарды қарастырады.

Криминологияның *экономика ғылымдарымен* өзара байланысы қылмысқа түрткі болатын көптеген құбылыстар мен процестер экономика арқылы айқындалуынан көрінеді.

Статистика қылмыстылық туралы, оған қарсы күрес нәтижелері мен шаралары, сондай-ақ қылмыскер тұлғасы туралы мағлұматтарды жүйелейтін негізгі қайнар көз болып табылады. Әрі криминология статистиканың демографиялық және экономикалық әдістері мен көрсеткіштерін пайдаланады.

Психологияның қылмыстылықтың субъективті шарттарын, құқық бұзшының тұлғасын, қылмыстық мінез-құлық механизмін, сондай-ақ маңызды криминологиялық сақтық шараларының кей аспектілерін қарастыру үшін үлкен мәні бар.

Педагогика ғылымының ережелері мен шешімдерінің көмегімен тәртіп мен білім алуға кешіліктер, тұлға ретінде қалыптасуға мүмкіндік бермеген отбасындағы, мектептегі, қоғамдық ортаның басқа да түрлеріндегі келеңсіз жағдай секілді түрткі болатын қылмыстылықтың детерминанты қарастырылады.

Қылмыстылықтың шарттары мен себептерін талдау үшін қылмыскердің *әлеуметтік-демографиялық сипаты* келтірілген қылмыстар туралы мағлұматтарға (жынысы, жасы, білімі, әлеуметтік, отбасылық жағдайы, мекен-

жайы және т. б.), елдің, оның өлкелік, аймақтық бөліністерде әлеуметтік-демографиялық криминологиялық ақпараттар бағасына салыстырулар жүргізген жөн. Қылмыстылықты болжап-білу, оған қарсы күресті жоспарлау демографиялық процестер, заңдылықтар мен ағымдарды есепке алуды қажет етеді.

Ғылымның даму процесі криминологияның *математикамен* байланысын кеңейту мен бекітуді керек етті. Криминология *генетикамен де, психиатриямен де, кибернетикамен де* және тағы басқалармен де байланысты.

Криминология өзге де *заң ғылымдарымен* етене тығыз байланысты. Көбіне, жоғарыда айтқандай, криминология мен *қылмыстық құқықтың* пәні мен міндеттері өзара сәйкес келеді. Қылмыстық құқықтың көптеген нормалары криминологиялық сақтық шараларын заңды тұрғыда негіздеуге пайдаланылады.

Қылмыстық-атқару құқығы мен криминологияның байланысы оларға ортақ болып келетін қылмыстық рецидивтің алдын алу мәселелерінде көрінеді. Криминологияның жазаны атқару, жазасын өтеу мекемелерін жетілдіру мәселелерін оңтайлы шешуде қызметі мол.

Криминология сондай-ақ **қылмыстық іс жүргізу** ғылымымен де етене байланысты келеді, өйткені қылмыстық-процесуальдық әрекеттер нақты қылмыс, олардың детерминанттары, қылмыскер тұлғасы туралы мағлұматтар алудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Криминологиялық зерттеулерде қылмыстық істердің материалдарын зерттеу кеңінен қолданылады.

Криминологияның қылмысты тергеудің әдісі мен тактикасының технологиясын қарастыратын, қылмыстылық пен оның алдын алу туралы криминологиялық зерттеу ыңғайындағы **криминалистикамен** де жақын тұратын тұстары да баршылық. Криминология ережелері криминологиялық теорияларда, қылмысты тергеуде жоспарланатын тергеу жорамалдарында пайдаланылады.

Криминология **жедел іздестіру қызметінің** (ЖІК) теориясы мен тәжірибесіне де жақын тұр. Жедел іздестіру қызметкерлері қазіргі қылмыстылықтың заңдылығы туралы дұрыс түсінік алу, оған тән ағымдар, қылмыстық әрекеттің нақты түрлері, қылмыскер тұлғасының өзіндік ерекшелігі тұрғысынан келуі керек.

Бұл жерде криминология адамдардың қылмыстық жолға түсулеріне түрткі болатын әр түрлі жасалған қылмыстардың себептері мен шарттары туралы мағлұматтарды тереңдетуде ЖІК-нің тәжірибесін пайдаланады.

Криминологияның **мемлекеттік құқық** ғылымымен де байланысы жоқ емес. Өйткені Қазақстан Республикасы Конституциясының көптеген ере-

желері заңды құрметтеуге қатысты азаматтарды тәрбиелеуге тікелей қатысы бар.

Криминология **әкімшілік құқықпен** де байланысты, өйткені әкімшілік құқық бұзушылықтың көптеген түрлері (бұзақылық, маскүнемдік, өрт және көлік қауіпсіздігінің ережелерін бұзу) қылмыстық мінез-құлық түрлерін айғақтап, криминологиялық сақтық шараларының нысандары болып табылады. Барлық әкімшілік заңнамасының сақтық шараларына бағытталған айқын реңктері бар.

Криминология сондай-ақ **азаматтық, отбасылық, еңбек құқықтарымен** де тығыз байланысты, өйткені осы заң салаларымен сәйкестелген қоғамдық қатынастарда белгілі бір қылмыс түрлері жасалып қана қоймай, осы қылмыстардың туындауына түрткі болатын себептері мен шарттары бар. Сондай-ақ азаматтық-құқықтық деликт, отбасылық құқық бұзушылықтың бірқатар жағдайларда қылмыстық немесе тұлғаға антиәлеуметтік белгілер тән (мәселен, кәмелетке толмаған балаларды немесе еңбек етуге жарамайтын ата-анларды асырамау, жұмысындағы маскүнемдік) сипаты бар.

Криминология осындай қылмыс пен құқық бұзушылықтың байланысын анықтап, оларды криминологиялық сақтық шараларының нысаны ретінде таниды және құқықтық ғылым салаларын бұл сияқты құқық бұзушылыққа тиімді бағыттап, оларды құқықтық тұрғыда ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік ортасын, себептері мен шарттарын зерттеп реттеуге пайдаланады.

1.3 Криминологияның әдістемесі мен міндеттері

Криминологияның міндеттері оның пәнін негіздейтін білімнен құралады. Криминология қылмысқа қатысы бар белгілі әлеуметтік өмір шынайылығы фактілерін, олардың ерекшелігі мен қатынастарын көрсетіп, ғылыми тұрғыда негіздеп, анықтайды.

Эмпирикалық мәліметтердің және теориялық тұжырымдардың негізінде зерттеу нысандарының, атап айтқанда, **қылмыстылықтың заңдылығы, қылмыскер тұлғасының қалыптасуының шарттары мен себептері, қылмыстың алдын алу жүйесінің қызметінің мәнін** ашады.

Мәнді криминологиялық құбылыстар мен процестердің бағыттары және келешектегі өзгерістерін зерттеу барысында криминология оның болшақтағы қалпы мен ағымдарын *алдын ала болжап біледі*. Криминологияға *идеологиялық қызмет* те тән.

Криминологиялық білімнің құндылығы қимыл-әрекетке барарда оларды басшылыққа алуға, қылмыстың алдын алу мәселелерін тиімді шешуде көрінеді.

Қылмыстың алдын алу мәселелері ішіндегі қызмет аумағындағы анағұрлым маңыздысы сыртқы экономикалық, шаруашылықтағы жеке және мемлекеттік секторлардағы инвестициялар, акционерлік бірлестіктер, сауда құрылымдары, біріккен шағын кәсіпорындар, қаржы, несие, салық төлемдері және т. с. с. болып табылады.

Экологиялық қылмыс себептеріне криминологиялық талдау жасау маңызды міндет болып қала береді. Бұл аспектілер еліміздің экологиялық зардапқа ұшыраған бірқатар аймақтарының (Семей полигоны, Арал, Балқаш) бар болуы себепті әлі де өзекті болып тұр.

Халықаралық қылмыстарға, әсіресе наркобизнеске, жезөк-шелікке, мәдени және рухани құндылықтарды ұрлауға, жалдамалы кісі өлтірушілерге, т. б. қарсы жақын және алыс шет елдермен бірігіп күресу үшін жаңаша пайым керек.

Сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес, компьютерлік техника саласындағы, жарнама ісіндегі, жастар мен кәметке толмағандардың құлқы, нашақорлыққа, маскүнемдікке байланысты туындайтын қылмыстар өзіне айрықша көңіл бөлуді қажет етеді.

Барлық қылмыстылыққа қарсы күресте құқық бұзушылықтағы **сақтық шараларды** негізге алу керек. Бұл, ғылыми негізделген шаралар жүйесін жасауды және оларды тиімді түрде жүзеге асыруды қажет етеді.

Аталған мәселелерді теориялық және әдістемелік тұрғыда негіздеу — криминологияның қиын да күрделі міндеті.

Криминологияны қарастыруда *философиялық заңдар мен* категориялардың маңызы зор. Осылайша, бірлік пен қарама-қайшылық заңына сәйкес криминология қылмыстылыққа орын берген белгілі бір қоғамдық қарама-қайшылықтарды тану құралы болып табылады.

Диалектикалық қарама-қайшылық қылмыстың алдын алу жүйесіне ғана емес, жүйенің өзі де тән. Мәселен, қылмыстық сақтық шараларының міндеттері кейде ескі құралдар мен тәсілдер арқылы шешіледі, осы салада қалыптасқан сақтық шаралардың алдыңғы қатардағы тәжірибелері мен көнерген дәстүрлерде қарама-қайшылықтар бар. Криминология осы қарама-қайшылықтарды жою жолдарының ғылыми негіздемесін табуы тиіс.

Қылмыстылық пен қылмыскер тұлғасын криминология саннан сапаға айналатын және керісінше болатын заңға сәйкес қарастырады. Қылмыстылық пен оның себептері және соған байланысты туындайтын келеңсіз әлеуметтік құбылыстар философияның жоққа шығару заңының мазмұнын

құрайтын өзіндік ерекшелігімен көрінеді. Мұнда криминологиялық сақтық шаралары осы заңға сәйкес дамиды.

Философияның себеп пен салдар категориялары, жоғарыда айтып өткендей, қылмыстылықтың детерминантын тануда негізгі мағынаны үстейді.

Криминология өзінің қарастыратын құбылыстар мен процестерді философияның жалпыдан, ерекшеден жекеге категорияларына сүйеніп, баяндап, түсіндіріп, болжам жасайды. Осылайша, **қылмыс атаулының бәрі — жалпы, жекеленген қылмыстар — жекеше**. Олардың арасында келтірілген философиялық категориялармен айқындалатын күрделі диалектикалық байланыс бар.

Философияның қажеттілік және кездейсоқтық категорияларымен өлше-сек, кей қылмыстар *кездейсоқтыққа* жатады.

Криминология сондай-ақ философияның *мүмкінділік пен шындық категорияларына* сүйенеді. Тарихи дамудың осы кезеңінде қылмысты толығынан жою – мүмкінділік ретінде ұғынылады, ол шынға айналуы үшін объективтік себептер мен алғы шарттар қажет. Қылмыстың себептері мен алғы шарттары кей жағдайларда шындыққа, шынайылыққа, кей жағдайларда мүмкінділікке айналады.

Криминология үшін философияның *мазмұн мен түр, мән мен құбылыс секілді категориялардың* үлкен маңызы бар. Атап айтқанда, криминологиялық сақтық шаралардың тиімділігі, алдын алу шаралары түрлерінің, олардың мақсаттары мен мазмұнына тікелей тәуелді болатынында. Мәселен, жекелеген ауданда ұрлау дәлелдері аз тіркелетінін анықтап, криминолог бұдан бұл ауданда ұрлау түбірімен жоқ деген шешімге келмейді. Ол алдымен ұрлауға қарсы күрестегі құқық қорғау органдарының белсенділігі қажетті деңгейде еместігін анықтауға тырысады.

Криминология әлеуметтік құбылыстарды қарастыруына байланысты, *тарихи материализмнің заңдары мен категориялары* да маңызды роль атқарады. Ең алдымен тарихи қоғамдағы объективтілік пен субъективтіліктің сәйкестілігі, қоғамдық болмыс пен сана, қоғамдық сананың даралығының қатыстылығы және т. с. с. туралы. Қылмыстылық пен детерминантын мәдениет, саяси идеология, қоғамдық психология, мораль және басқа да құбылыстармен байланыссыз ұғу әсте де мүмкін емес.

Криминологиялық тану құралдарына жалпылықпен қатар жалпығылымдық әдістер де: формальды логика, талдап қорыту, абстракциялау (дерексіздену), анализ бен синтез (талдау мен жинақтау), индукция мен дедукция, аналогия, модельдеу, жүйелік тұрғыда келу және басқалар кіреді.

2. КРИМИНОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ ТАРИХЫ

2.1 Қылмыстылық ілімінің тарихы

Адамзат тарихы қанашама ұзақ болатын болса, криминология ілімінің де тарихы соншама ұзақ.

Қылмыскер мен жазаланушы туралы түсініктер үнемі өзгеріп отырды. Мәселен, ерікті азаматты өлтіруге тыйым салынса, құлды өлтіруші жазаланбады. Қылмыстық жазаға тартылудан қорыққандықтан жүктілікті қолдан тыйуға тыйым салынды, ал басқа замандарда бұл қалыпты жағдай еді.

Қылмыс дегеніміз не, қылмыстың жасалуы неліктен, оны жасағандарға не істеу керек дейтін сауалдар көне дәуірден-ақ философтарды, саясаткерлерді, жазушылар мен ақындарды толғандырмай қоймаған. Уақыт оза келе: **адамдар неге қылмыс жасауға барады** дейтін сауалдар нақты сипат тапты.

Көне дәуірді алатын болсақ, **Платон мен Аристотель** идеялары үлкен қызығушылық тудырады.

Платон *қылмыстың себептеріне үңіліп*, қылмыстық ниеттерге талдау жасады. Ол ашу, қызғану, ләззат алуға ұмтылу, адасушылық, білмеушілік туралы жазды. Жазаның жекелік принципін жақтады. Платонның ойы бойынша ол қылмыстың жасалу сипатына сәйкес болып қана қоймай, кінәліге түрткі болған не нәрсе, зұлымдық, қатыгездік те есепке алынуы керек. Жазаның қажеттілігі жалпы және жекелік ескертумен қамтамасыз ету міндеттерімен негізделді. Әуелгі еңбектерінде Платон жаза — қылмыскер үшін игілік, оның ішкі жан дүниесінің келісімін қалыптастыруға себеп болады деп жазды. Платон заңнамалық процестерге көп көңіл бөлді, қылмыстың алдын алудың қажеттілігі туралы айтты, жазаланудың нәтижесінде адам жақсара түсетінін ерекше атап көрсетті. Ол өлім жазасының болу мүмкіндігін сөз етті. Платон жазаның жеке сипатын ерекше атап көрсетті, яғни мемлекетті тәртіпке қарсы шықса да жаза оның ұрпақтарына таралмауы керек. Сонымен бірге ол жәбірленушіге келтірілген шығын қайтарылу керектігін айтты. Ізгі Платон жамандық тумысынан емес, тәрбиеден деп білді: «жақсы адамнан жаман бала, жаманнан жақсы бала туатынына таң қалмау керек». **Аристотель** өзінің еңбектерінде заң алдында барлық азаматтардың тең құқықтылығына айрықша назарын аударды. Соның ішінде ол қылмыстың алдын алудың орны бөлек екенін атады, өйткені теріс қылыққа адамдар үлкен мұраттар көздегеннен емес, жазадан қорыққандықтан тартынады. Аристотель пікірі бойынша, қылмысқа барғаннан тапқан пайда, олжа, содан рақаттанушылық қаншама мол болса, жаза да соншама қатаң

болуы керек. Ол қылмыскер өзінің еркіне бағынып барып бұзылады, бірақ оның рухы тәнінен, қожасы құлдан биік тұратындай, ақылы сезімнен биік тұруы керек дегенінде нық тұрды. Алайда Аристотель қылмыскерге жанана түрде сырттай түрткі болатын себептерді де атады: мемлекеттегі тәртіпсіздік, ұрлағанды тез жасыру мүмкіндігі, шексіз байлық пен шегіне жеткен кедейліктен туындайтын қолдан жасалған қажеттілік, жәбірленушінің қорыққаннан шағымданбауы, жазаның жеңіл болуы, соттардың сатқындығы мен опасыздығы және т. с. с.

Жазаны белгілегенде Аристотель қылмыс жасаудың мән-жайын ескеруді және адамның табиғи күшін артығымен қолданған (құқық бойынша жүріп-тұру қаһармандықты талап етпейді) қылмысы үшін жазаламауды ұсынды. Сонымен қатар жазаны белгілегенде мәнді деп есептелінетіні: қылмыстың қайталануы, кінәлінің айрықша қатыгездігі, келтірілген зиянды өтемеуі және т. с. с.

Аристотель теріс қылық пен оны жасаған адамдарға берілетін бағаны шектеуді, сыртқы мән-жайлардың ықпалының рөлін, құқыққа қарсы мінез-қылық механизміндегі құқық бұзушының өзінің рөлін ескеруді ұсынды. Ол былай деп жазған еді: «Алдын ала шешім қабылдамай-ақ, алайда саналы түрде әрекет жасаса, ол соттың құзырында емес: өйткені қатты ашуға мінген не басқа жайттар адамдарды кейде келеңсіз іске баруға мәжбір етеді. Осындай келеңсіз қылыққа барған адамдар залал келтіріп, заңға қайшы әрекет істейді, бірақ олар табиғатында зиянкес емес. Гәп мынада: келтірілген залал олардың бұзықтығынан емес. Адам залал келтірген уақытта өзінің табиғатында бұзылған емес еді. Ашу үстінде істелген іс қасақаналық емес, өйткені оған себепші боп, түрткі болған келеңсіздікке бой алдырған адам емес, ашуын туғызған адам»³. Сонымен бірге Аристотель соттардың зорлық-зомбылығына қарсы шығып, олардан заңның құлдарын көруге шақырды. Ол «әділетсіздік жасамай, адамға емес, заңға билік беру ләзім, егер адамға билетсек, ол өзіне көп көңіл аударып, жендетке айналады» деп жазды. *Ошибка! Закладка не определена.*

Осылайша қылмыстың себептері, олар үшін жауаптылық принциптері туралы көптеген негізгі идеялар адамзат тарихының бастауында-ақ туындаған еді. Өкінішке орай оларды білу, сол ізбен жүрумен үнемі қабыса бермеді.

XV ғасырдың аяғына дейін қылмыстық-құқықтық ілім шіркеуге бағынышты болды, бірақ соңынан зайырлы заңгерлер сословиесі, соның ішінде криминалистер сословиесі құрылды. Алайда сол уақыттарда криминалистер жіңішке сүрлеулі мақсаттар көздеп, материалдарды жүйелесе де, із

³ Аристотель. Соч. Т. 4. Никомахова этика. — М., 1984.

жүзіндегі тәжірибеден биік тұруға ұмтылмады. Соның салдарынан бірқатар ғалымдар бұл кезеңге құлдырау кезеңі деп баға берді.

Өтпелі кезең аталатын немесе Қайта өрлеу кезеңінде (XV–XVII ғғ.) криминалистер, бейнелеп айтқанда, «көрітартпалықта» болып, ал жаңа деген идеяларды философтар мен жазушылар айтты.

XVIII ғасырдан бастап қылмыс туралы, оған қарсы әрекет ету туралы ғылымдардың дамуы басталады.

Монтескье әлемдегінің бәрінің, соның ішінде адам әрекетінің де заңды түрде дамуы идеясын жетілдірілді.

Чезаре Беккариа 26 жасында «Қылмыс мен жаза» (1764 ж.) атты кітабын жазды. Бұл тарихта тұңғыш рет осы тақырыпқа арналған еңбек болды.

Қылмыстылықтың себебі мен оған қарсы күрес шаралары жөнінде, сондай-ақ Локк, Гельвеции, Гольбах, Дидро, Вольтер, Бентам және тағы басқалары қалам тербеген және қоғамның әлеуметтік жағынан тәртіпке келтірілмегенін және қылмыстың алдын алудың қажеттілігін олар ерекше атап өткен.

XVIII ғасырдың соңына қарай классикалық мектептің екі бағыты айқындалды: *метафизикалық және утилитарлық*. *Аралас* теориялардың да бар екендігі айғақталды.

Метафизикалық бағыттың жарқын өкілдері — *кантиандық* және *гегельяндық* мектептер авторлары болды. Таза метафизиктер мен тарихи-философиялық ыңғайдағы метафизиктер, С.В. Познышевтің айтатынындай, абсолюттік әділеттілік идеясына сүйене отырып, мәңгілік шынайы қылмыстық құқық жүйесін құруға ұмтылды. Алайда бұл бағыттың *үшінші* түрі де болды, ол кейіннен шынайы қылмыстық құқықты табу мүмкіндігінен, жағымды қылмыстық заңнаманы талдауға көшкен позитивизм бағытына құйылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы орыстың заңгер-криминалистері классикалық позитивисттік бағытты ұстанған немесе құқық саласындағы әлеуметтік бағыттағы заңгер-криминалистер болды⁴.

2.2 Криминологияның ғылым ретінде қалыптасуы

Жоғарыда айтылғандардың бәрі де криминологияның тарихи алғы шарты еді. Оның тарихы қоғам, адам, бүкіл құбылыстар мен процестердің өзара байланыстылығы мен өзара тәуелділігі туралы көпке мәлім диалектика-

⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. — М., 1902, Т. 2; Казмер М. Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. — Рига, 1983.

лық-материалистік ілімнің қарқынды түрде дамуы кезеңінен басталады. Ғылымдардың қарқынды дамуы жаратылыс ғылымның кеңінен қолданылуы әкеліп соқты.

Криминологияның қалыптасуына XIX ғасырдың бірінші жарытысында, жоғарыда атап өткендей, философиялық, саяси, құқықтық ғылымдардан басқа, нақты әсер еткені 1) *антропологиялық*; 2) *статистикалық*; 3) *әлеуметтік-экономикалық және социологиялық*; 4) *әлеуметтік-құқықтық зерттеулер*.

Антропологиялық зерттеулердің негізін салушы френолог Галль болды. Ол қылмыс жасаған адамдарды **үш категорияға** бөліп, қылмыскерлерді биологиялық тұрғыда саралаудың негізін салды. *Бірінші* категорияға ол жаман қылықтар мен азғыруға қарсы туғаннан қалыптасқан мінезі арқылы өзімен өзі күрес жүргізе алатын қылмыскерлерді жатқызды. Мұндай тұлғалар өз әрекеттерін заңмен ғана емес, жоғары идеалдармен де сәйкестендіре алады. *Екінші* категорияны әуелден кем туылып жаратылғандар құрайды. Туа біткен жаман қылықты адамдар қылмыспен айналысуға тез-ақ барады. *Үшінші* категориядағылар осы екеуінің арасындағылардан тұрады. Бұл категориядағы адамдар тумасынан қылмысқа бейім, бірақ табиғат бұларға жақсылықты да, жамандықты да қатар берген, сондықтан олар қоршаған ортасына қарай қылмыстық жолға түседі. Галльдің пікірінше, «қылмыс, оны жасаушы жеке тұлғалардың өнімі болып табылады, сол себепті оның сипаты жеке тұлғалардың табиғатына, және ол тұлғалардың өмір сүру жағдайына байланысты; олардың ішкі табиғатын, өмір сүру салтын ескере отырып, қылмысқа дұрыс баға беруге болады»⁵.

Кейіннен туа біткен қылмыстылықтың болуын бұрынғы түрме дәрігері, итальяндық сот медицинасының профессоры Цезарь (немесе Чезаре) Ломброзо негіздеді: «Кенеттен желтоқсан айының ала көлеңке таңында, каторжниктің бас сүйегінен төменгі сатыдағы омыртқалыларға тән бірқатар кемшіліктер аңдадым. Бұл кемшіліктер санамда қараңғыда кең жазықтықты тіліп өткен жарық сәуледей жарқ етті. Мен үшін енді қылмыстылықтың пайда болу негізі, мәні түсінікті болды». «Қылмыскер болып туады», — деді Ломброзо өзінің алғашқы еңбектерінің бірінде, кейіннен ол туғаннан қылмыскер болатындардың қатарына өмір сүру ортасы мен жағдайларға байланысты қылмыскер болатындар да баршылық екенін мойындады. Ломброзоньң бұл алғашқы еңбегі көп дау-дамай туғызды: ғалымдардың бір бөлігі Ломброзоны жақтаса, екінші бір бөлігі, қылмыс жасағандарды зерттей келе, оның тұжырымдарын жоққа шығарды. XIX ғасырдың соңы

⁵ Gall. Sur les fonctions du cerveau. 1825. Т. 1. Цит. по: Чубинский М. П. Курс уголовной политики. — СПб., 1912.

мен ХХ ғасырдың басында Ломброзо теориясын сынаған қылмыстық антропология бойынша бірнеше халықаралық конгрестер өткізілді.

Ломброзоның көзқарасын оның шәкірттері – итальяндық белгілі ғалымдар Рафаэль Гарифало және Энрико Ферри одан әрі дамытты. Бірақ олар қылмысты туғызуға түрткі болатын әлеуметтік факторға басты назарларын аударды. Ферри болса, антропологиялық мектептің айрықша белгісі қылмыскердің кәдуілгі адамдардан өрісінің тарлығы мен психологиялық белгілерінің өзгешеліктерін мойындауды атады, сондай-ақ туа біткен қылмыскерлер мен өсір сүре келе болатын қылмыскерлерді адамзат түрінің өзгеше бөлігі деп есептеді⁶.

ХІХ ғасырдың соңына қарай криминология қылмыстық құқықтан жеке отау көтеріп түпкілікті бөлініп шықты. Алайда, ХІХ ғасырдың екінші жартысында, дәстүр бойынша, қылмыстық құқыққа қылмыстар, қылмыскерлер, қылмыскерлерді жазалау туралы ілімдер жатқызылатын, ал криминология ғылым ретінде қалыптаса бастағанда бұл бөліктер кіргізілмеді.

2.3 Криминологияның дамуы және қазіргі жағдайы

Қылмыстылықты қарастыру Кеңес мемлекетінің алғашқы жылдарында-ақ жалғасын тапты. Қылмыстылыққа, оның себептеріне, қылмыскердің жеке басына қатысты талдау жұмыстарын әділет, полиция органдары, мемлекеттік аппарат қызметкерлері, ғылыми қызметкерлер, қоғамдық ұйымдар және студенттер жүргізді. Криминалистік зерттеу жұмыстарын жүргізудің ғылыми-әдістемелік қорын моральдық статистика аталатын сала кіретін статистикалық мекемелердің мәліметтері, сондай-ақ елдің ірі қалаларындағы ведомстволар мен мекемелер жанындағы қылмыстылық пен қылмыскердің жеке басын зерттейтін кабинеттер құрады. (Моральдық статистика бөлімдері ОСБ РСФРО (РСФСР) 1918 жылы, ал ОСБ КСРО-да 1923 жылы құрылды.

1950 жылдардың соңында арнаулы заң әдебиеттерінде, авторлары қылмыстылыққа қарсы күрес жүргізу бойынша көкейкесті мәселелер қозғаған ғылыми мақалалар пайда бола бастады⁷.

1957 жылдан бастап криминология мәселелерімен Ленинград, Воронеж және Латвия университеттерінің заң факультеттерінің ғалымдары, Харьков,

⁶ Ferri. La sociologie criminelle. — Paris, 1905.

⁷ Шаргородский М. Д. Некоторые задачи советской правовой науки в настоящее время // Ученые записки ЛГУ. — 1955 – № 187. — С. 5; Кудрявцев В. Развивать науку советского уголовного права // Социологияческая законность. — 1956. — № 1.

Саратов, және Свердлов заң институттары, бірқатар одақтас республикалардың ғылыми академиясының философия және құқық секторлары, қоғамдық тәртіпті қорғау жоғары мектептерінің ғалымдары айналыса бастады.

Кеңестік (Советтік) криминологиялық негіздері алғаш рет 1964 жылы Москва университеті және Свердлов институтының заң факультеттерінде оқытылды.

60-жылдардың басында криминология мәселелері бойынша алғашқы теориялық еңбектер жарық көре бастады: А.Б. Сахаров «О личности преступника и причинах преступности в СССР» (1961 ж.), А. А. Герцензон «Предмет и метод советской криминологии» (1962 ж.), Г. М. Миньковский, В. К. Звирбуль және басқалары «Предупреждение преступлений» (1962 ж.) және т. б.

Мақсатты криминологиялық зерттеулерді А. А. Герцензон басқарған (Ярослав облысындағы қылмыстылықты зерттеу), В. Г. Танасевич басқарған (мемлекеттік және қоғамдық мүлікті ұрлау себептерін зерттеу) шағын ғалымдар топтары ғана жүргізді.

1963 жылы қылмыстылықтың алдын алу шаралары мен себептерін талдау бойынша Жалпыодақтық институт құрылды. Бұл криминологияның дамуындағы маңызды қадам болды. Институт алдында осы бағыттағы жүргізілген зерттеулерді біріктіріп, басқару міндеті тұрды. Институт құрамында бірнеше секторлар құрылды: қылмыстылықтың алдын алу және оның жалпы әдістемесін зерттеу (А. А. Герцензон); социалистік меншікті ұрлаудың алдын алу шаралары мен себептерін зерттеу (В. Г. Танасевич); жеке тұлғаға қарсы қылмыс (С. С. Степичев); көмелетке толмаған-дардың қылмыстары (Г. М. Миньковский); алдын ала тергеу (А. И. Михайлов); прокурорлық қадағалау (В. К. Звирбуль); криминалистік техника (Н. А. Селиванов). Институттың бірінші директоры болып И. И. Карпец, орынбасарлығына В. Н. Кудрявцев және Г. И. Кочаров тағайындалды.

Егер 60–70 жылдары қылмыстылықты қоғамдық өнім ретінде және қылмыстылықтың жалпы алдын алуды қарастыруға баса назар аударылса, 80-жылдары қылмыстылықтың сипаттамасын талдауға, оның өзді-өзін детерминациялау және тұрмыс-тіршіліктің әртүрлі саласына әсеріне көңіл бөлінді. Қылмыс туралы заңнамада криминологиялық алдын алу мәселелері талданып, сондай-ақ алдын алу және құқық қорғау шаралары мазмұнын құрайтын қылмыстылыққа қарсы күрес бағдарламалары құрастырылды.

Криминология өз алдына жеке дара ғылым ретінде, қылмыстық саясат, нормативтік шығармашылықтың және іс жүзінде қылмысқа қарсы күрестің ғылыми-әдістемелік негізі үшін ғылыми база ретінде бірте-бірте айқындала түсті.

1966 жылы қылмыстылықтың себептері мен алдын алу шараларын қарастыратын, үш рет қайта басылып шыққан, кеңестік (советтік) ғылым

тарихында Криминология курсына алғаш негізі болған, Бүкілодақтық институт дайындаған криминология бойынша алғашқы отандық оқулық жарық көрді.

Қазақстанда профессор Е. И. Қайыржановтың еңбегінің арқасында, криминология және экономикалық-құқықтық талдау кафедрасы өз жемісін беруде. Айрықша ескерте кетерлігі, Е. И. Қайыржанов «Криминология (Жалпы бөлім)» оқулығын жазып шығарды.

Криминологияның дамуына басқа да қазақстандық заңгер ғалымдар қомақты үлестерін қосуда. Профессор Б. Ж. Жүнісов Қазақстан Республикасының қылмыстық-құқықтық саясатының мәселелері жөнінде жұмысын жазды. Академик И.Ш. Борчашвилидің монографиясында экология және экологиялық қылмыстар (қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспектілер) мәселелері қарастырылады. Профессор Н. М. Әбдіров есірткіге қарсы күрес мәселелері бойынша өзіндік ғылыми мектебін қалыптастырды. Қылмыстылық мәселелерімен айналысатын қазақстандық ғалымдар тізімі мұнымен шектелмек емес.

Қылмыстылықтың есебі мен талдауына қатысты мәселелермен айналысатын криминологиялық мәліметтер орталығы, ШБ, ҚР ПМ, Қазақстан Республикасының Прокуратурасының аналитикалық талдау жасау штабтары белгілі бір үлесін қосуда.

Соңғы жылдары қылмыс жасағандардың өзіне тән белгілерін, қылмыстық мінез-қылқ себептері мен механизмдерін тереңдеп зерттейтін криминологияның барынша қарқынды дамуы байқалады (М. Ю. Антонян, М. И. Еникеев, Г. Х. Ефремова, М. М. Коченов, В. В. Гульдан, Е. Г. Самовичев, А. Р. Ратинов, А. М. Яковлев және басқалары).

Осындай зерттеулер жүргізудің арқасында бүгінгі таңда жеке адамдарға қарсы ауыр қылмыс жасаудың және басқа қылмыстардың табиғаты, ниеті мен себептері туралы ғылыми түрде негізделген мағлұматтар жүйеге келді.

Криминологиялық зерттеулерді бір жүйеге түсіріп, үйлестірудегі, ғалымдардың қылмыстылыққа қарсы күрестегі тәжірибелік ұсынымдар мен теориялық ережелерді талдау-ларындағы үлкен рөлді криминологиялық ассоциация атқарады.

Еліміздің нарыққа қарай бет алуы, экономикадағы құлдырау, саяси және әлеуметтік теке-тірес қылмыстың күрт өсуіне әкеліп соғып, оны түбегейлі зерттеуге қиындық тудырса, екінші жағынан, практикадағы әрі аралық ғылымдар мамандарымен бірге заңгер ғалымдарды қарқынды түрде зерттеуге міндеттеп отыр. Сонымен бірге көптеген қалыптасып қалған, таптаурын болған пайымдаулар қайта қарауды қажет ететінін де жадымыздан шығармағанымыз жөн.

3. ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ

3.1 Қылмыстылық ұғымы және негізгі белгілері

Таптық қоғамда пайда болған қылмыстылық тиісті бір қоғамдық қауымдастықта өзіне тән нысандарға ие болды. Қылмыстылық қоғам үшін объективті түрде ғана қауіпті емес, гуманистік қағидаларға кереғар әлеуметтік үрдіс болып табылады.

Таяудағы уақытқа дейін арнаулы әдебиеттерде қылмыстылық *тиісті бір мемлекетте белгілі бір кезеңде жасалған қылмыстардың жиынтығынан қалыптасатын жаппай бұқаралық, тарихи, өзгермелі, әлеуметтік қылмыстық-құқықтық сипатқа ие таптық қоғамдағы құбылыс* деп түсіндіріліп келді.

Тіпті, «қылмыстылық өзінің құрамына әралуан күтпеген, кездейсоқ, төтенше құбылыстар жиынтығын топтастыратын болғандықтан, оның жалпы ұғымына күдіктер білдірілгені де ақиқат.

Қылмыстылық жекелеген қылмыстардың жиынтығын құрамайды дейтін болсақ, оның «дербестігі өзіне тән белгілі бір жағдай мен мән-жайларға байланысты болар еді.

Бәрінен бұрын айтқанда, **қылмыстылық** — *жалпыәлеуметтік жағдайлардың* ерекшеліктеріне бағынышты заңды құбылыс, сонымен қатар жекелеген қылмыстар белгілібір жағдайға байланысты туындап және кездейсоқтық сипатқа ие болады.

Қоғамға қауіптілік — осы құбылыстың әлеуметтік мәнін көрсететін қылмыстылықтың ең негізгі белгілерінің бірі. Мұнымен бірге, ол жекелеген қылмыстың қоғамдық қауіптілік «қосындысына қосылмайды, дербес мазмұн мен мағынаға ие болады. Айта кету керек; әлеуметтік жағдай ғана қылмыс-тылыққа әсер етпейді, сол сияқты қылмыстылық та әлеуметтік жағдайға кері әсерін тигізеді.

Сонымен қатар, *қылмыстылықтың қоғамдық қауіптілігі* мынада, бұл құбылыс (жекелеген қылмыс емес) қоғамның *әлеуметтік дамуын тежейді* және оның алдында тұрған *міндеттерін шешуге қиындық* тудырады.

Қылымыстылық — бұл өзінің бойына *белгілі бір қоғамда белгілі бір кезеңде жасалған, белгілі бір сандық және сапалық көрсеткіштермен (жай-күйі, деңгейі; қозғалысы, құрылымы, сипаты және басқалары) сипатталатын барлық қылмыстардың жиынтығын шоғырландырған әлеуметтік-құқықтық құбылыс.*

Қылмыстылықтың келесідей **тектік белгілерін** бөліп көрсетуге болады: *тарихи өтпелі және құбылмалы сипаты, антогонистік таптардың болуы, әлеуметтік-құқықтық табиғаты.*

Қылмыстылық тек қана қоғамда орын алады және ол тек қана әлеуметтік себептерден туындайды. Қылықтарды рұқсат етілген және тыйым салынған деп бөлудің, белгіленген тыйым салуды бұзғаны үшін жазалаудың өзі тіптен әлеуметтік феномен. Осыған байланысты осындай бөлушілік пен оны бұзушыға деген жауаптылық шарасын белгілейтін қылмыстық заңда осы әлеуметтік себептерге орай пайда болды.

Қылмыстылық — *нақты-тарихи құбылыс.* Ол адамзат қоғамы дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болған, оның тууы жеке меншіктің, қоғамды тапқа бөлудің тууымен және мемлекеттік биліктің пайда болуымен және қоғамдық қатынастардың жетілдірілуімен байланысты.

Қылмыстылық анықтамасында көрсетілген жалғыз-ақ **тектік белгі** — ол мемлекетте (аймақта) жасалған барлық қылмыстардың жиынтығы. Қылмыстылықтың **мәнді белгісі** — оның *қылмыстық-құқықтық сипаты.* Осы белгі ғана қылмыстылықты құқық бұзушылықтар мен келеңсіз құбылыстардың жиынтығы екендігін көрсете алады.

3.2 Қылмыстылықтың сандық және сапалық сипаттамасы

Қылмыстылықтың сандық және сапалық қасиетермен сипатталады. Қылмыстылықтың **сандық** көрсеткіштері *деңгейі мен қозғалысы* (динамикасы) болып табылса, **сапалығы** — оның *құрылымы* болып табылады. Бұл көрсеткіштер бір-біріне байланысты әрі бір біріне бағынышты. Осылардың біреуі өзгерсе жалпы қылмыстылықты тұтастай өзгеріске ұшыратады.

Қылмыстылықтың бәріне бірдей сипаттама — олардың **жай-күйі.**

Қылмыстылықтың жай-күйі — *бұл белгілі бір аумақта, белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың және оларды жасаған адамдардың сандық көрсеткіші.*

Қылмыстылықтың нақты *жай-күйі* көп жағдайда мәлім бола бермейді, өйткені қылмастардың біраз бөлігі көбінесе *тіркелмей қалады.* Қылмыстылықтың мұндай көлеңкеде қалып қоятын жай-күйі шетелдік криминологтар үшін оны «**күңгірт есеп**» деп атауына негіз болды. Қылмыстылықтың есепке, яғни тіркеуге енгізілмей қалған бөліктері **латентті**, яғни **жасырын қылмыстылық** деп аталатын болды.

Қылмыстық сататистика мәліметтері бойынша қылмыстылықтың жай-күйіне баға берген кезде осы жоғарыда айталған мәселені естен шығармау керек.

Деңгей белгілі бір аумақта белгілі бір кезең ішінде тұрғындар санына шаққандағы қылмыстың санымен (мәселен, 10 немесе 100 мың адамға шаққанда). Деңгейді кейде **қылмыстылық коэффициенті** деп атайды. Қылмыстық коэффициенті төмендегі формула бойынша есептеп шығарылады.

$$K = \frac{Q}{X} \cdot 100000,$$

бұл жердегі K – қылмыстылық коэффициенті, Q – қылмыстың саны, X – тұрғын халықтың саны (жаппай немесе 14 жасқа дейінгілер және одан жоғары).

Коэффициенттер әкімшілік-аумақтық бірлігі мен халқының саны әртүрлі жерлердегі, сондай-ақ әртүрлі кезеңдегі қылмыстылық көрінісін және ондағы өгерістерді салыстыруға жағдай туғызады.

Сонымен бірге, қылмыстылықтың деңгейін нақтырақ анықтау үшін барлық халықты санамай-ақ, қолданыстағы заңнамаларға сәйкес жасаған қылмыстары үшін жауапқа тартылады-ау деген белгілі бір жастағы адамдар тобын ғана алуға болады⁸.

Қылмыстылықтың құрылымы оның ішкі мазмұнын ашады, *қылмыстық-құқықтық, криминологиялық, әлеуметтік-демографиялық және басқа түрлі топтық белгілермен көрінетін белгілі бір аумақта белгілі бір кезең ішінде жасалған қылмыстар мен жекелеген қылмыс түрлерінің арасындағы арақатынасты бейнелейді.*

Басқаша айтқанда, **қылмыстылық құрылымы** — оның құрылысы мен мазмұны. Қылмыстылықтың құрылымына қарап, онымен күрестің «басты соққысының» бағыт-бағдарын белгілеуге болады.

Қылмыстылықтың құрылымын анықтаудың негізгі бірнеше жолдары бар.

Біріншіден, қылмыстылыққа кеңістік-уақыттық құрылым тән. Қылмыстылықты құрайтын іс-әрекеттер қалай дегенмен белгілі бір кеңістікте және белгілі бір уақытта (мысалы, тәуліктің мезгілі, аптаның күні және басқа) жасалады.

Екіншіден, қылмыстылықтың құрылымын іс-әрекеттердің қауіптілігінің әрқилы дәрежесін негізге ала отырып ашуға болады. Осыған байланысты қылмыстылықтың — *аса ауыр қылмыс, ауыр қылмыс, орташа*

⁸ Криминология и профилактика преступности / Под ред. А.И. Алексеева. — М., 1989.

ауырлықтағы қылмыс, онша ауыр емес қылмыс сияқты элементтерін айырып көрсету негізге алынады.

Үшіншіден, қылмыстылық құрылымында қылмыстық қол сұғу объектісі мен кінәлінің жасалған әрекетке психикалық қатысы сияқты маңызды қылмыстық-құқықтық белгілерін қарастыруға болады. Қылмыстылық құрылымы өзінің көлемі жағынан конституциялық құрылыс негіздеріне және мемлекет қауіпсіздігіне қарсы бағытталған қылмыс, меншікке қарсы, адамға қарсы қылмыс түрлері жиынтығымен көрінеді.

Психикалық қатыстылығы жағынан қылмыстылықтың *қасақаналықпен және абайсыздықпен* жасалған қылмыс деген екі құрылымдық элементі (түрі) орын алады.

Төртіншіден, қылмыстылық элементтерін кінәлі адамның белгілері бойынша айыруға болады. Мұндай белгілердің қатарына қылмыскердің *жынысы, жасы, бұрын сотталғандығы, қылмысты бірінші рет және бірнеше қайталап жасауы, әлеуметтік жағдайы* және басқалар жатады.

Ішкі істер органдарының алдын алу жұмыстары тұрғысынан алғанда қылмыстылықтың құрылымдық элементтерін әлеуметтік өмірде, тұрмыста, демалыс кезінде, өндірістік қызметте жасалған қылмыстар бойынша айыру ерекше орын алады.

Қылмыстылықтың сипаты аса қауіпті деген қылмыстардың санымен және қылмысты жасаған адамның мінез-құлық сипатымен анықталады. Осы көрсеткіштер тұрғысынан алғанда криминалдық кәсіби шеберлік, ұйымдастырушылық, жағдаймен санасушылық және басқа да сапалық қасиеттер анықталады.

Қылмыстылықтың жай-күйі деңгейі, құрылымы қозғалыспен талдануға тиіс.

Қылмыстылықтың қозғалысы — бұл белгілі бір уақыт ішіндегі өзгеріс барысы, оның айырылмас қасиеті.

Қылмыстылық қозғалысы белгілі бір уақыт ішіндегі қылмыстылықтың өзгеруімен өлшенеді. Ол төмендегідей **үш факторға** байланысты:

Бірінші фактор — қылмыстылыққа себеп болатын белгілі бір әлеуметтік үрдістердің қозғалысы.

Екінші фактор — қылмыстық заңнамалар өзгерістерінің көлемі мен сипаты (егер жаңа іс-әрекеттер қылмыс деп танылатын болса, қылмыстылық өседі, ал егер қылмыстық қасиеті кемісе — төмендейді).

Үшінші фактор — қылмысты әшкерелеудегі құқық қорғау органдарының белсенді құлшынысының артуы.

Қылмыстылықтың дәлме-дәл нақты көрсеткіштері, оларды талдау мен жүргізе білу ішкі істер органдарының іс-тәжірибесі үшін, талдау жұмыстары мен басқару және шұғыл шешім қабылдау үшін өте қажет-ақ.

Виктимологиялық талдаусыз қылмыстылықтың сандық-сапалық көрсеткіштерін толық деп айту қиын. Көптеген қылмыстар белгілі бір дәрежеде жәбірленушінің өзінің тәртіп-әрекетіне байланысты болатындығы белгілі. Виктимологиялық көзқарас көп ретте қылмыстың құрбаны кім (полиция, ҰҚК қызметкері) болатындығын зертейді.

3.3 Жасырын қылмыстылық

Статистика нақты қылмыстылық туралы толық мәліметтер келтіреді, өйткені оның көлеңкесінде осы әлеуметтік құбылыстың жасырын жағына қатысы бар кейбір қылмыстар тіркелуге ілікпей қалып, **жасырын қылмыстық құқық бұзушылықтарды** құрайды.

Жасырын қылмыстылық — бұл нақты бір жерде және уақытта әшкереленбей немесе қылмыстық статистикаға тіркелмей қалған қылмыстар мен оларды жасаушы адамдардың жиынтығы.

Жасырын қылмыс мәселесі шетелдік ғалымдар мен практиктерді баяғыдан-ақ толғандырған. Ресми тіркелген қылмыстар мен іс жүзінде (нақты) болған қылмыстар арасындағы арақатынастарды қарастыру мәселесін ХІХ ғасырдағы криминологтар А. Кетле, Э. Ферри, Р. Мето-Смит, Е. Реснер және басқалардың еңбектерінен кездестіруге болады.

Кеңестік криминологияда жасырын қылмыстылық мәселелерінің кейбір аспектілері 60-жылдардың ортасы мен 70-жылдарда оқып-зерттеле басталды. Әдістемелік және ұйымдасытырушылық қиыншылықтарының салдарынан бұл мәселені кешенді түрде зерттеу әлі де тиісті мәнде қолға алынбай отыр.

Отандық криминологтардың көпшілігі жасырын қылмыстылықты полиция, прокуратура және сот органдарымен әшкереленбеген қылмыстардың жиынтығы деп түсінуде.

Мәселенің криминологиялық аспектілері бәрінен бұрын жасырын қылмысты белгісіз себептермен қылмыстық статистикада тіркелмей қалған нақты бір орында, белгілі бір уақытта іс жүзінде жасалған қылмыстардың және оларды жасаған адамдардың тұтастай жиынтығы ретінде зерттеуді ұсынады.

Статистикалық аспект жасырын қылмыстардың жасалу фактілерінің барлық жиынтығын оның жай-күйін, деңгейін, құрылымы мен динамикасын (ағымын) анықтау үшін, тіркелген және жасырын қылмыстылықтың арасындағы сандық арақатынасты анықтау үшін оқып-зерттейді (жинақтайды, өңдейді, талдайды).

Жасырын қылмыстылықтың **криминалистикалық аспектілері** жасырын қылмыстылық түрлерінің жасалуы мен жасыру жолдарын, онымен келтірілген зардаптарды, кінәлілерді әшкерелеудің әдістемелері мен тәсілдерін оқып-зерттеуге бағытталған.

Виктимологиялық аспект қылмыс құрбандарының жасалған қол сұғушылықтарды тиісті органдарға хабарламауының себептерін оқып-зерттеуді ұйғарады.

Әлеуметтік аспект осы қылмыстармен шын мәнінде келтірілетін зияндарды оқып-зерттеуді қарастырады, өйткені олар әлеуметтік қатынастардың жоғары деңгейде қалыптасуын тежейді, заңдылықты нығайтуға кері әсерін тигізеді.

Ақпараттық аспект қылмыс туралы хабарлардың «тарап кету» себептерін анықтауға жағдай туғызатын және қылмыс туралы белгі-дабылдарды қабылдау мен тіркеуді жетілдіруге бағытталған шараларды ойлап табатын қылмыс туралы ақпараттарды жинау (қабылдау), өңдеу, тіркеу және тарату жүйесін оқып-зерттеуді ұйғарады.

Жасырын қылмыстылықтың **экономикалық аспектісі** оның экономикаға келтірген зиян түрлерін оқып-зерттеуді ұйғарады.

Жасырын қылмыстылықтың **әлеуметтік-психологиялық аспектісі** назарын қылмыстылықпен күресте туындайтын белгілі бір қиындықтар (кейбір қылмыскерлердің жазаға тартылмауы) туғызатын қоғамдық және жеке адамдық сана-сезімде кері өзгерістер мен теріс пиғылдарға аударады.

Қылмыстылықтың осы бөлігімен күрестің теориясы мен тәжірибесі үшін оларды жіктеудің ерекше мәні бар. Өздерінің жасырындылығына қарай жасырын қылмыстылықты негізгі **4 топқа** бөлуге болады.

1. **Жасырындылығының дәрежесі жоғары қылмыстар:** пара алу мен беру және оған делдалдық жасау; тұтынушылар мен тапсырыс берушілерді алдау; есіртікілік заттарды заңсыз дайындау, өткізу, сатып алу; соққыға жығу, азаптау, қорлау, жала жабу; көлік құралдарын, машиналар мен механизмдерді бас пайдасы үшін пайдалану және басқалар.

2. **Жасырындылығының дәрежесі орташа қылмыстар:** зорлау, әйелді жыныстық қатынасқа түсуге еріксіз көндіру, жекенің мүлкін ұрлау, бұзақылық, қордалар ұстау, жеңгетайлық және өзге де қылмыстар.

3. **Жасырындылығының дәрежесі бірқалыпты қылмыстар:** ірі мөлшердегі бөтеннің мүлкін ұрлау, алсаяқтық, анасының қасақана жас нәрестесін өлтіруі, мерез ауруларын тарату, жас толмағанмен некеге отыру, кәмелетке толмағандарды қылмыстық әрекетке тарту және басқалары.

4. **Жасырындылығының дәрежесі төмен қылмыстар:** бандитизм, қасақана кісі өлтіру, сотталған адамның қамаудан қашуы, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру; оқ-дәрі ұрлау және басқалар.

Жасырын қылмыстылықтың басты қауіптілігі оның қоғам тарапынан қарсы әрекет көрмей, жазаға тартылмай қалуында, мұның өзі қылмыстардың қайтадан немесе жалғаса жасалуына жағдай туғызады.

Жасырын қылмыстылықтың себептерінің арасынан бәрінен бұрын қылмыскер мен оның құрбаны немесе жәбірленушінің жақындары арасындағы *«мәмілеге келу»* мәселесін ерекше атауға болады. Көптеген жағдайда сату-сатып алу нәрсесі ретінде адамның денсаулығы, абыройы, ар-намысы, тіпті кейде адамның өмірі саудаға түсіп жатады.

Көп ретте азаматтар лайықсыздық өлшемін басшылыққа ала отыра өзіне қатысты қылмыстық қол сұғушылықтарды тиісті орындарға *мәлімдеп хабарламайды*.

Жекелеген қылмыстардың жасырындылығының жоғары болуы себептерінің бірі — қылмыскерлердің қол сұғатын объектілерін (мысалы, қылмыстық жолмен байыған адамдарды таңдап алуы) *лайықтап таңдап алуы мен дәлме-дәл жоспарлап алуы*.

Кейбір заңға бағынғыш азаматтардың санасында органдар қылмыскер мен ұрланған құндылықтарды қанша іздегенімен бәрібір таба алмайды, оның үстіне қылмыстық қол сұғушылықтың объектісіне айналған құндылықтардың қайдан келгенін *«қазбала»* өзіннің *зықыңды шығарады* деген ой қалыптасқан.

Халықтың белгілі бір бөлігінің құқық қорғау органдарына деген *сенімдерін жоғалтып алғандарын* да айтпаса болмайды. Мұндай кереғар көріністер полиция, сот және прокуратура қызметкерлерінің кемшіліктері мен қызмет бабын пайдалануы жөніндегі баспасөздердегі алып-қашпа жарияланымдарға да себеп болып жатады.

Жасырын қылмыстылық деңгейін төмендетудің жолдары:

- *халық арасында құқықтық насихат жүргізу;*
- *қылмыстық іс жүргізу заңнамаларында анықтау жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың және соттың жәбірленушіден табыс көздерінің қандай жолмен келгендігін түсіндіруін талап етуге тыйым салатындай норма енгізу;*
- *қылмыс туралы мәлімдемегені үшін қылмыстық-құқықтық санкция қолданудан бас тарту;*
- *қылмыстық кодекске жасалған қылмыс жайында өз еркімен мәлімдегені және өзі жасаған іс-әрекетінің зиянды зардаптарын орынына келтіргені үшін қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға кепілдік беретіндей арнайы норма енгізу.*

4. ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ

4.1 Қылмыстылық себептерінің ұғымы

Себептілік — бұл себеп пен салдар сияқты екі құбылыстың арасындағы объективті, жалпыға бірдей генетикалық байланыс. Себептілік үрдісі жүйелі түрде уақытқа байланысты дамиды, ал себеп қашанда салдардың алдында болады. Мінез-құлық нормалары мен құндылықтар туралы мағлұматтар адамдар мен жеке тұлғаларда дүниетаным мен психологияны қалыптастырып, ақпараттың әрқилы көздері мен жолдары арқылы игеріледі.

Себеп-салдар байланыстарын зерттеуде шексіз «себеп-салдар» буындарын айырып алу жүзеге асырылады. Мұндай айырып алу белгілі бір әрекеттестікті тура анықтаудың ең жақын деген себептерін жүйесін түсініп-білуге мүмкіндік туғызады.

«**Себеп-салдар**» әрекеттестігі жағдайға, яғни оның «ортасын» құрайтын, оларға қосылып және олардың белгілі бір дамуын қамтамасыз ететін құбылыстардың, мән-жайлардың жағдайына байланысты. «Себеп-салдар» әрекеттестігі қажетті жағдайлардың жетілікті жиынтығымен жүзеге асырады. Қылмыстылықтың себептілік механизмінде себеп салдарды туғызады, ал жағдай оған ықпал етеді. Бұл жерде әңгіме олардың қандайда болмасын әрекеттері міндетті байланыста болуы жөнінде болып отыр. Қылмыстылық тудыратын себептер мен жағдайлар кешенінің біріккен әрекеттері криминогендік детерминант деп аталады⁹.

Әлеуметтік құбылыстардың себептілігі түсініктемесі себептіліктің негізгі әдістемелік ұғымынан туындап, оның қоғамдағы әсіресе *төмендегідей* ерекшеліктерін ескереді:

а) себеп-салдарлық заңдылықтардың екі типін: динамикалық және статистикалық;

б) әлеуметтік детерминацияны зерттеу кезінде жүйелі әдіс міндетті;

в) әлеуметтік детерминанттың мазмұны әсіресе қоғамдағы қарама-қайшылықтармен және оны тиімді шешумен анықталады¹⁰.

г) әлеуметтік құбылыстар қоғамдастық, қауымдастық (топ) және тұлғалар деңгейіндегі әртүрлі қызмет жүйесін көрсететін болған-дықтан соңғы нәтижесінде қызмет немесе әрекет сипатын таңдау адамдардың сұранысымен, қызығушылығымен және себептерімен анықталады.

⁹ Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. — М., 1984.

¹⁰ Кудрявцев В.Н. Социальные деформации: — М., 1992; Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. — М., 1992.

д) әлеуметтік детерминацияны талдау тарихи әдістерді қолдануды қажет етеді, яғни өткендегіден қазіргіге дейінгі және қазіргідегіден келешектегі даму барысындағы құбылыстарды танып-білу қажет, мұның өзі детерминация жөнінде мағлұматтар беріп қана қоймайды, сонымен бірге оның алдағы дамуын болжауға мүмкіндік береді.

Детерминация процесін детерминанттардың өздері — қылмыстылықтың себептерімен, жағдайларымен, коррелятарымен шатастырып, араластыруға болмайды¹¹. **Детерминация** — диалектикалық заңдылық, сондықтан ол әлеуметтік бейтарап. Детерминациямен күрес мүмкін емес. Мәселен, орта мен тұлғалардың әрекеттестігіне қарсылықты күшейтуге бағдарланған алдын алу бағдарламасын ойластыру мүмкін емес шығар.

Қылмыстылықтың себептері мен шарттары — қоғамдық экономикалық қауымдастыққа және сол мемлекеттің өзіне тән салдары ретінде сәйкес келетін қылмыстылықты анықтайтын теріс жүйе.

Қылмыстылықтың себептері мен шарттары өзінің пайда болу тегі мен мәні бойынша әлеуметті. Олар қашанда қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтар арасынан орын алады. Мазмұны жағынан бұлар теріс бағытты, адамдардың, қоғамның, мемлекеттің мүдделерімен санаспайды. Позитивті, яғни оң пиғылды әлеуметтік құбылыстары алдын алу шаралары жүйесі қатарынан орын алады.

Криминогенді детерминанттар біршама тұтастай жалпыны (жүйені) құрайды. Бұған қылмыс топтарының (түрлерінің) себептері мен шарттарының жүйелік бөліктері енеді, мысалы күш көрсету; пайдакүнемдік, қайталанған қылмыстар және басқалары. Нақты қылмыстардың себептері мен шарттары криминогенді жүйенің бастапқы элементтері болады. Мұндай — элементтердің арасында күрделі көп деңгейлі өзара әрекеттестіктер болады: Осыған байланысты криминогенді жүйе нақты қылмыстың себептері мен шарттарының арифметикалық сомасы бойынша есептеліне алмайды. Ол әлеуметтік құбылыстың сапалы жаңадай қасиетіне ие болады.

Әрекет ету механизмі бойынша детерминанттар қылмыстылықты тудырушы (себепкер) және себепші, көмектесуші, мүмкіндік туғызушы болып бөлінеді. Олар қылмыстық деңгейінен және жекелеген қылмыстардың қылмыстық жүйесінен көрініп те тұрады және пайда да болады. Оған детерминацияның барлық деңгейіндігі изоморфизм (құрылымдардың біртектестілігі) деген ұғым айғақ.

¹¹ Долгова А.И. Криминология. — М., 1997.

Қылмыстылық себептері мен шарттары мағлұматтарын жүйелілік көз-қарасымен бағалау көпфакторлы (кондиционалистік) теория ретінде ешбір негізсіз болып табылады¹².

Фактрлар теориясы әлеуметтену мен криминологияда¹³ криминогенді детерминантты теңестіріп талдағаны үшін (олардың айырмашылықтарын ескермей) сынға алынып келеді. Осы орайда белгілі американдық криминолог — Сатерленд фактрлар теориясын «салыстырусыз құндылықтар каталогың деп атаған болатын. Дәл сол өзінен өзі дұрыс сипат алатын қылмыстылық факторына жүйелілік көзқарастарды пайдалана қоймау фактрлардың басты әдістемелік кемшілігін құрайды.

Қылмыстылықты детерминант жүйесінде негіздеудің ғылыми ғана емес, тәжірибелік маңызы да бар. Қоғамдық психологияның өзгеріске ұшырауының орны толмас сипатқа ие болуы мүмкін және оны қалпына келтіру үшін көп уақыт кетеді. Қылмыстылықтың шартына байланысты мәселе жеңілірек. Жеке адамға байланысты алдын алу шаралары, сондай-ақ сотталғандарды түзеу — тиісті криминогенді психологияны криминоген-сізге алмастыру.

Криминогенді детерминаттар жиынтығын жүйе ретінде қарастыру қылмыстылыққа әсер етудің мазмұны мен механизмінің айырма-шалықтарын мүлдем жоққа шығармайды. Жүйелік әдіс қылмыстылықтың себептері мен шарттары жүйешенің жүйе ішіндегі көпқырлы байланыстырды орнатуға жағдай туғызады, криминогенді жүйелердің бөлінбейтін элементтерін ашады, оның метажүйелермен (қоғаммен, мемлекетпен, әлемдік қауымдастықпен) өзара әрекеттестігін анықтайды.

Себептер — *қылмыстылық пен қылмысты тікелей туғызатын, жаңадан өндіретін заңды салдары ретіндегі әлеуметтік-психологиялық детерминаттар*. Қоғам мен заңнан алшақтаған қауымдастық пен тұлғаның әлеуметтік және құқықтық психологиясы қылмыстылықтың себептер жүйесін құрайды. Қылмыстылықтың себептері арасынан дәлелсіз агрессивтілікті, ұлтшылдықты, қоғамды елемей жек көруді, құқықтық нигилизмді ерекше атап көрсетуге болады. Қылмыстылық себептерінің жүйесі әлеуметтік-психологиялық құбылыс болып табылады. Дегенмен, осындай жүйелілік нақты қылмыс дәлелін қылмыстылықтың әлеуметтік криминогенді дәлелімен қарама-қарсы қою мүмкін емес, өйткені жүйенің барлық элементтері өзара әрекеттес.

¹² Шнейдер Г.И. Криминология. — М., 1994; Иншаков С.И. Зарубежная криминология. — М., 1997.

¹³ Кудрявцев В.Н. Генезис пресупления (опыт криминологического моделирования). — М., 1997.

Шарт — бұл өзі қылмыстылық пен қылмыс тудырмайтын, бірақ себептің әрекетіне жағдай туғызатын, жеңілдететін өршітетін кері әлеуметтік құбылыс. Мысалы, бақылау-ревизия-лық қызметтің жеткіліксіздігі материалдық құндылықтарды сақтау, есеп жүргізу және пайдалануда бақылаусыздық туғызып, меншікке қол сұғушылыққа жағдай жасайтын шарт болып саналады.

Себептер мен шарттардың арасында «криминогенді детерминанттар» талданған ұғымын пайдалануға және басқаларды қамтитын өзара тығыз әрекеттестік болады. Мазмұны жағынан себеп әлеуметтік-психологиялық сипатта. Шарт та сол сияқты экономикалық, саяси, құқықтық, ұйымдық және басқа да мазмұндарға ие. Себеп қылмыстылықты тудырады, шарт себептердің қылмыстық әрекетке айналуына жағдай жасайды. Олар кейде рөлдерімен алмасуы да мүмкін.

4.2 Қылмыстылық себептерін жіктеу

Қылмыстылықтың себептері мен шарттары әралуан және олар әртүрлі деңгейде болады. Осыған байланысты оларды ғылыми және практикалық тұрғыдан танып білу үшін тиісті бір дәрежеде жіктеу қажет. Ол былайша жүзеге асады: **а) әрекет ету деңгейі бойынша (субординация); б) мазмұны бойынша; в) табиғаты және басқа да өлшемдері бойынша.**

Қылмыстылықтың іс жүзіндегі детерминация процесіне сәйкес осы жөнінде айтылған көзқарастардың бәрін пайдалана отырып кешенді талдау жүргізу қажет.

Әрекет ету деңгейі (субординация) бойынша себептер мен шарттар былайша ажыратылады: *а) тұтастай қылмыс бойынша (кейде жалпы себеп деп айтылатын); б) қылмыстың түрлері бойынша (санаты, тобы); в) жекелеген қылмыстар бойынша.*

Тұтастай түрлері және жекелеген қылмыстарға байланысты қылмыстылық ұғымының себептері мен шарттары арасындағы айырмашылықтар мен өзара байланыстар жалпы мен жалқының, жалпы мен ерекшенің, тұтас пен бөліктің, жүйе мен жүйелік -лементер арасындағы сияқты күрделі диалектикалық байланыстарды құрайды.

Талдаудың мейілінше жоғары сатысы тұтастай қылмыстылықтың себептері мен шарттары құбылыстары мен ұғымдарында кеңірек орын алады. Жекелеген қылмыстардың себептерімен шарттары мейілінше нақтыланған. Қылмыс түрлерінің себептері мен шарттары орташа дәрежедегі сипатқа не болады, атап айтқанда, пайдакүнемдік пен күш көрсету, кәмелетке толмағандар мен ересектер арасындағы қылмыстар, бірінші рет және қайталап

жасаған, қасақана және абайсыздықта жасаған қылмыстар. Саны мен мазмұны жағынан қылмыстылықтың себептері мен шарттары осы деңгейлерде бір-бірімен сәйкесе бермейді.

Маселен, материалдық құндылықтарға немесе банк операцияларына бақылаудың болмауы экономикалық қылмыс-тарға криминогендік жағдай туғызады, бірақ мұндай жағдайдың басқа қылмыстарға қатысы болуы мүмкін.

Тұтастай қылмыстылықтың себептері мен шарттары, қылмыстың түрлері сияқты біршама ірі аймақта және ел көлемінде орын алады. Жекелеген қылмыстардың себептері мен шарттары белгілі бір қылмыстарға ғана тән болады.

Өзінің мазмұны жағынан криминогенді детерминантар *әлеуметтік-экономикалық, саяси, әлеуметтік-психологиялық, тәрбиелік, құқықтық, ұйымдық-басқарушылық* болып бөлінеді.

Қылмыстылық пен қылмыстың жақын себептері ретінде әлеуметтік-психологиялық сипаттағы құбылыстар көрінеді (қылмыстық құқыққа қайшы келетін өзгеріске ұшыраған қоғамдық және жеке психология).

Қылмыстық пен күрес мәселесі криминогенді *әлеуметтік-психологиялық құбылыстарға* келіп тірелетін болғандықтан қылмыстылық пен қылмыстардың себептеріне өз мәніде түсіндірме беру қиынға соғады, өйткені ол әлеуметтік-психологиялық өзгерістерге де байланысты. Әлеуметтік-психологиялық құбылыстардың бойында қылмыстылықтың себептері ретіндегі қос буынды «себептер буыны» болады. Бұл жөнінде айтылып кеткеніндей, ол белгілі бір құбылыстың экономикалық, идеологиялық салдарын көрсетеді.

Өзінің табиғатына, пайда болу тегіне қарай, тарихи өткенге емес қазіргі кезеңге жататын әлеуметтік-психологиялық құбылысты қалыптастыратын көптеген экономикалық, идеологиялық және басқа да әлеуметтік құбылыстар осы күнде жалғасын табуда. Әлі де жалғасын табады.

Қылмыстылық пен қылмыс шарттарының екі тобы болады: қылмыс пен қылмыстылықтың әлеуметтік-психологиялық құбылыстарын (себептерін) қалыптастыратын және қылмыстылық пен қылмыстың пайда болуына жағдай туғызатын шарттар.

Шарттардың бірінші тобы қоғамдық, топтық және жеке сана қалыптастыратын әлеуметтік-экономикалық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік-психологиялық, құқықтық, ұйымдық-басқарушылық және басқа да қоғамның қарама-қайшылықтарымен байланысты. **Шарттардың екінші тобы** — бұл құқық бұзушылықтың алдын алу жүйесіндегі, жалпы қылмыстылық пен құқық бұзушылыққа қарсы күрес саласындағы олқылықтар, қателіктер, кемшіліктер.

Осы екі топтың екеуі де бір-бірімен тығыз байланыста әрекет жасасады. Мәселен мүлікті күзетудің нашар ұйымдастырылуы оған қылмыстық қол сұғушылықты жеңілдетіп қана қоймайді және осындай меншікке қатысты қылмыс нәтижесінде тұрақсыздық пен пайдакүнемдік қанына сіңіп кететін адамдардың психологиясына кері әсер етеді. Сөйтіп, шарттардың екінші тобы қылмыстық әрекеттің және оның нәтижеге жетуін жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен бірге қоғамның әлеуметтік жағынан тұрақсыз элементтеріне ақпараттық-қалыптастырушылық әрекет жасайды, олардың қылмыс жасау дайындығына жағдай туғызады.

Криминогенді себептер мен шарттардың әлеуметтік мәні қоғам дамуының негізгі заңдылықтары мен қарама-қайшылықтарының өзара байланысы арқылы анықталады.

Криминологияда зерттеу міндеттеріне байланысты қылмыстылық пен қылмыстың себептері мен шарттарының өзге де жіктеулері қолданылады. Мысалы, қылмыс оқиғасына жақындығына немесе себептер мен шарттардың белгілі бір жиынтығына орай жақындау және алыстау, *тікелей және жанама* болып бөлінеді.

Қылмыстылықтың себептері мен шарттары, сондай-ақ пайда болатын көздері бойынша *ішкі және сыртқы* болып бөлінеді. *Ішкі детерминанттар* қоғамның ішкі қайшылықтарына, ал *сыртқы қайшылық* халықаралық сипаттағы қайшылықтарға байланысты болады.

4.3 Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік демографиялық үдерістердің криминологиялық талдауы

Жоғарыда келтірілген әдістемелік және тұжырымдамалық көзқарастарды басшылыққа ала отырып, қылмыстылықтың себептері мен шарттарын *әлеуметтік қайшылықтармен* тығыз байланыстыра және қылмыстылық, қылмыскердің тұлғасы мен криминогенді жағдайлар туралы мәліметтік деректерді ескере отырып талдауға болады.

Криминология философия немесе әлеуметтану ғылымдырына қарағанда қылмыстылықтың себептері мен шарттарын жалпы танымдық тұрғыдан емес, қылмыс категорияларына сай аумақтық, жалпы және жеке сияқты барлық дәрежедегі алдын алу жүйелерін қалыптастырып, жүзеге асыру үшін кәсіби тұрғыдан егжей-тегжейлі зерттейді. Сондықтанда оның негізгі әдістемелік құралы қылмыстылық пен қылмыскер тұлғасын талдауда да, оқып-зерттеуде де **статистика** болып қала береді. Мәселен, қазіргі кезде криминогендік детерминанттың 80 пайызы сарапшылардың бағалауынша пайдакүнемдік пиғылдағы экономиялық сипатта болады, детерминанттың

80 пайызы сарапшылардың бағалауынша пайдакүнемдік пиғылдағы экономиялық сипатта болады, детерминанттың 15-20 пайызы көреалмаушылық психологиясымен, күш көрсетумен, агрессивтілікпен көрінсе, қылмыстылықтың себептері мен шарттарының 10 пайызы жауапсыздығы мен жеңілеттік себептерінен туындайтын абайсыздықтың, сондай-ақ солардың қалыптасуы мен пайда болуына жағдай туғызатын құбылыстардың үлесіне тиеді.

Қылмыстылық пен оның себептерін статистика мен әлеуметтік қайшылықтарды ескере отырып талдау практиктер мен теоретиктер үшін «Қылмыс неліктен жасалады?» деген сауалға жауап беруге жағдай туғызады.

Қылмыстық статистикада іс-әрекеттің жасалуына тура себеп болатын қылмыстың дәлелі туралы бөлім болмағандықтан ондай деректерді басқа көздерден алуға тура келеді. Ең алдымен мұндай деректерге қылмыстылық пен оның республикалық және аймақтық деңгейдегі *құрылымы мен динамикасы туралы, сондай-ақ қылмыс субъектілерінің жыныстық, жас шамасы, әлеуметтік белгісі, соттылығы жайындағы деректер* жатады. Мұндай деректер қылмыстың жасалу дәлелі мен оған қатысушылардың өмір-характерінің жағдайын ашып беретін әлеуметтік және құқықтық психологияның бұзылғандығын, беріктігін немесе жағдайға көнгіштігі жайында айтады. Мысалы, қажетін өтеу үшін қылмыс жасаған жұмыссыз жүрген адам туралы ақпарат, сөз жоқ бұл жай осындай сапаттағы адамдарды мүлтік қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен шарттар болып саналатындығын көрсетеді. Әйелдер арасындағы және жастар арасындағы қылмыстардың өсуі де әлеуметтік-экономикалық қайшылықтардан туындайды.

Криминогендік жағдай туралы мағлұматтарды Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі Мемлекеттік комитетінің жинақтарынан, ПМ, мен Бас прокуратура есептерінен және соттылық туралы талдаулардан, экономика, өмір салты, білім мен тәрбие, ұлттық қауіпсіздік және басқа мәселелер жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарынан танысып-білуге болады. Алайда, криминологиядағы қылмыстылықтың себептері мен шарттарының көздері ретіндегі қарама-қайшылықтардың мұндай жалпы шолу түріндегі материалдары әрине жеткіліксіз.

Кейінгі онжылдық ішінде қоғамымыз бен мемлекетіміздегі қарама-қайшылықтардың күрт өршіп кеткені жасырын емес. Олардың кейбірі әлеуметтік антогонизм сипатына да ие болып отыр. Өркениетті нарықтық жүйеге өту мен құқықтық мемлекетке айналу жолындағы қиындықтар бастауы кешегі өтпелі кезеңнің объективті қиындықтарынан, сол сияқты экономикалық, әлеуметтік және құқықтық реформа жүргізудің елеулі қателіктері мен кемшіліктерінен басталған.

Идеологиялық сала бір партиялықтан көппартиялыққа көшу, ой-пікір мен идеология плюрализмі, бөтен дүниетанымдылыққа төзбеушілік, ақпарат алуудағы ашықтық пен жариялылық сипатына ие болып отыр.

Экономикалық қатынаста мемлекеттік меншікті мемлекет қарауынан алу мен жекешелендіруді, меншіктің барлық нысандарын, халықтың мүліктік мүддесін әлеуметтік және құқықтық жағынан қорғауды ұсынатын мемлекеттік монополизмнен нарықтық экономикаға көшу жүзеге асырылуда.

Осындай күрделі, тарихи теңдесі жоқ міндеттер туралы шешімнің ауқымдылығы мен негізділігі қоғамның болмысы мен сана-сезіміндегі жаңа мен ескінің елеулі қарама-қарсылықтарымен жанасады.

Қылмыстық заңнамалар мен оларды іс жүзінде қолдануына енгізілген белгісіздік пен екіұштылық қылмыскердің жазасыздығымен криминогенді жағдай туғызды.

Қаржы саласындағы қылмыстылық соңғы төрт жылда он есе өсті.

Рухани тағдарыстың да қылмыстылық жағдайына әсер ететіні рас. Ол әсіресе «адамгершілікке қарсы қылмыс» деген атаумен жыныстық қылмыстармен, маскүнемдікпен, нашақорлықпен, порнографиямен, балаларға деген қатыгездікпен, жеңгетайлықпен, мәдени шығармаларды ұрлау және контра-бандамен, вандализммен, көзге көріне түсті. Осындай рухани азып-тозушылықтар кәмілетке толмағандар мен әйелдер арасындағы қылмыстар алаңдатушылық тудырды.

5. ҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСТІ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ БОЛЖАУ ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАУ

5.1 Криминологиялық болжау мен жоспарлау ұғымы

Табиғат пен қоғамда бәрі бірдей материалистік диалектика заңына бағынады, бәрі ағады, бәрі өзгереді, бәрінің де басы мен аяғы болады. Адамның әдеттегі іс-тәжірибе қызметі осы өзгерістерді мүмкіндігінше дәлірек және белгілі бір дәрежеде болжай білуді, оларға баға бере білуді, егер өзгерте қалған күнде оларды дұрыстап алдағы уақытта адамдар үшін пайдалана білуді талап етеді. Ғылым белгілі бір құбылыстың мәні мен заңдылықтарына тереңдеп бойлаған сайын соғұрлым болашаққа баға беру мағыналы бола түседі.

Криминологиялық алдын алудың ең негізгі ерекшеліктерінің бірі қылмыстылық пен оның детерминанттарын **алдын ала болжау**, оларды **ескерту мүмкіндігі** болып саналады. **Болжам** — бұл белгілі бір құбылысты ғылыми негізде практикалық қажетілік үшін анықтау және оның келешегіне баға беру. **Криминологиялық болжам** — *бұл алдағы жағдайды (деңгейді, құрылымды), оның детерминанттары белгілі бір уақыттағы алдын алу мүмкіндіктері, өзгеруі туралы пікірмен пайымдау.*

Болжам қылмыстылықтың белгілі бір аумақ аймағында өзгерісін, жалпы қылмыстылықты тұтастай және оның жекелеген түрлерін қамтуы мүмкін. Болжамға қажетті ақпараттарды *алу, өңдеу және талдау болжам* деп аталады. Ғылыми болжаудың нәтижесі болып болжамның өзі саналады. Болжам тиісті құбылыстың өткені мен қазіргісі туралы жиналған ақпараттық жәй ғана сомасы болмайды, оның құрамында осы *құбылыстың келешегі туралы түсініктің екі ұштылығын, белгісіздігін азайтатын ақпарат* болады.

Болжау тиісті кезең ішінде қылмыстылықпен күрестің мақсаты мен міндетін қалыптастыруға және оны жүзеге асыру қызметін, соның ішінде қылмыстылықты ескертуді жүзеге асыруды жоспарлауға көмектеседі. Бұл жерде әңгіме жәй ғана бұл қызметті күтіліп отырған әсер ету объектісіне «икемдеу» турасында емес, қылмыстылықты төмендету (деңгейін азайту, құрылымын жеңілдету) әсер беру және белгілі бір кезеңде және белгілі бір аумақта қылмыстылықты ескертіп және оны мейлінше азайту турасында болып отыр.

Қылмыстылық — *әлеуметтік-құқықтық құбылыс*. Оның көптігіне байланысты әртүрлі мазмұнына, сондай-ақ әсер ету факторларының дәрежелеріне қарай себептер тудыратын және соған жағдай жасайтын күрделі

жүйелері болады. Бұл факторлар, олардың өзара сондай-ақ қылмыстылықпен тікелей байланыстары әлі ашылмаған, қажетті дәрежеде електен өтпеген деп Н. Ф. Кузнецова¹⁴ да атап көрсеткен болатын.

Криминологияда болжау белгілі бір шектеуде назардан шығаруға болмайтын бірақ асыра бағалауға болмайтын қылмыстылық пен оның элементтеріне байланысты проблемаларды ғылыми негіздеп зерттеу іс-тәжірибеде де маңызды нәтиже береді.

Криминологиялық болжам мыналарды пайдалануды ұсынады:

а) қылмыстылықтың динамикасымен тұрақты және белсенді байланысқан жалпыәлеуметтік үрдістердің (демографиялық-экономикалық, идеологиялық, әлеуметтік-психологиялық, ұйымдық-басқару және басқа) жай-күйі мен тенденциясын сипаттайтын кемінде өткен он жылдың мәліметтік деректері;

б) криминологиялық болжам қамтитын кезең ішіндегі осы үрдістердің жай-күйі мен тенденциясының жоспарланған (болжанатын) өзгерістері туралы деректер;

в) қылмыстылықтың «реңді» құбылыстарының (маскүнемдік пен алкоголизм, жыныстық аморализм, арамтамақтық өмір салтын кеу, валюталық іс-әрекет және басқа) кемінде кейінгі он жылын сипаттайтын мәліметтік деректер мен зерттеу жетістіктері;

г) алдын алу шаралары мен қылмыстық-құқықтық шаралар жүргізу тәжірибесін сипаттайтын тенденциялардың (көлемі, құрылым, және нәтижесі) мәліметтік деректері мен зерттеулерінің таңдаулы жетістіктері,

д) қылмыстылықпен күрестің құқықтық реттеуі мен ресурстық қамтамасыз етілуінің жоспарланған өзгерістері туралы деректер.

Осыған сәйкес, пән ретіндегі криминология қылмыстылықты оқып-үйрену ғана емес, сондай-ақ **қылмыскердің тұлғасын** да оқып-білуді қарастырады. Криминологиядағы болжау криминологиялық болжамның қылмыстылық болжамы (тұтастай немесе оны жекелеген құрамы) және жеке қылмыстық қылық болжамы болып екі түрге бөлінеді.

Қылмыстылықтың алдағы жай-күйінің шымылдығын ашатын криминологиялық болжам оның болашақтағы болады-ау деген қажетті деген сипаттарын анықтап, әрекет жасауды басшылыққа алады. Қылмыстылықпен күрес қоғамдағы барлық келелі істер сияқты **жоспарлы түрде** жүргізіледі. **Жоспар** — бұл белгілі бір тәртіпті, жүйелілікті орындау мерзімі мен жауапты орындаушыны күні бұрын қарастыратын белгіленген шаралар жүйесі. Қылмыстылықпен нәтижелі күрес жүргізу қылмыстылықтың өзіне

¹⁴ Кузнецова Н.Ф. Преступность и преступление. — М., 1969.

ғана мақсатты әсер етіп қана қоймайды, оның себептеріне де, оны тудыратын және пайда болуына жағдай жасайтын шарттарына да әсер етеді, яғни тиісті түрде осы күреске қатысушылардың кең шеңберін, әртүрлі деңгейдегі, әртүрлі бағыттағы алдын алу шараларының жоспарлауын ұсынады.

Криминологиялық болжамдар мұндай жоспарлауға қажетті ақпараттық материалдар беріп қана қоймайды, қылмыстылықпен күрес шараларын жасауға бағытталған ғылыми көзқарастардың базасы болып табылады.

Жоспарлау сияқты мұндай күрделі құбылыс қандай көзқарастармен қаралатындығына байланысты көптеген әркілі анықтамаларға ие болуы мүмкін. Жалпылай алғанда оны белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған белгілі бір шараларды жүзеге асырудың ретін белгілейтін шара деп анықтама беруге болады. Осыдан келіп, **криминологиялық жоспарлауды қылмыстылықты және басқа құқық бұзушылықтарды ескертуге бағытталған шаралар жүйесі деп анықтауға болады.**

Жоспарлау мақсатын жүзеге асыру белгілі бір қағидаларға сүйенеді. Қылмысты ескерту жоспарының қағидалары әлеуметтік-экономикалық жоспарлау қағидаларымен хаттасады. **Жоспарлаудың мынадай қағидалары көрінуге тиіс:** *заңдылық, демократизм, объективтілік және ғылымға негізділігі, нақтылығы және мақсаттылығы, жалғасын табушылығы, үздіксіздігі, бақылаулылығы және басқалары.* **Зандылық қағидаларына** сәйкес, заңды екендігіне күмән келтірілмейтіндей шаралар жоспарланды тиіс. Құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатын жеке адамдардың құқығы мен бостандығына араласу, бақылау мен санкцияларды қолдану осының бәрі жоспарланып және заңға қатаң түрде сәйкестендіріле жүргізілуі тиіс.

Демократиялық централизм қағидасы «жоғары жақтың» ұсынысы мен «төменгі жақтың» ұсынысы салыстырмалылығын талап етеді.

Бұл жағдайдағы **объективтілік пен ғылыми негізділік қағидасы** жоспарланатын шаралар нақты жағдайға сай келудің, әлеуметтік-экономикалық ахуалдың нақты және болжанатын шарттарына сай болуын, жоспарланудағы мақсат пен мүмкіндіктердің арасындағы байланыстылықты талап етеді.

Нақтылық пен мақсаттылық қағидасы алдын алу шараларын жоспарлау жалпы декларациядан туындамауын (жоғарылату, көтеру, күшейту) емес, қылмыстың алдын алу объектілерінің ерекшеліктерін нақты білуді талап етеді.

Жоспарлаудың *жалғасын табушылық, үздіксіздік, бақылаулылық* мынаны білдіреді, жоспар жасағанда оның алдындағы жоспарлау тәжірибелерін ескеру қажет, оны орындау барысында мүмкін деген түзетулер енгізіп отыру керек, сондай-ақ жоспарлы шаралардың орындалуын тексеріп

отыру қарастырылады. Бұлардың соңғысы айтарлықтай дәрежеде жоспарлы шаралардың соңғысы жоспарлы шаралардың нақтылық деңгеймен байланысты.

Аталған жалпы қағидалар сопымен бірге *әлеуметтік қағидалармен* де толықтырылып отырады. Олардың қатарына мынадай қағидаларды жатқызуға болады: қосарлап қарау, қажетті түрдегі әртүрлілік, сыртқы қосымша, бағдарламалылық, тиімділік, мақсатқа жетудің кезеңділігі және интеграция.

Қосарлап қарау қағидасы, қылмысты ескертуді жоспарлау әлеуметтік-экономикалық жоспарлаудың бір жүйесі және біршама дербес (оқшау) ақпараттық жүйе ретінде қарастырылуы тиіс екендігін білдіреді. Осыған байланысты жоспарлаудың тиімділігін бағалау мөлшері сыртқы және ішкі екі топтан тұрады, яғни жоспарлы шаралардың жүзеге асырылу тиімділігі мен әсері қылмыстылықтың төмендеу деңгейімен ғана емес, — экономикалық және әлеуметтік даму жоспарының орындалу-ындағы ролімен де бағаланады.

Қажетті әртүрлілік қағидасы қылмысты *ескертуді объектісі* мен *жоспарлау блогы* (ескертуді шаралары) арасында белгілі бір сәйкестіліктің болуын талап етеді. Мұнда жоспарлау блогының әртүрлілігі объектінің әртүрлілігіне неғұрлым жақын болған сайын, соғұрлым бұл блок өзінің қызметін атқаруды жақсартта түседі.

Сыртқы қосымша қағидасы жоспарлаудың ешқашанда объектінің әртүрлілігінің барлығын аяғына дейін қамти алмайтын фактілерін көрсетеді. Сондықтан объектінің толық емес әрекетінің орны толтырылады, сараптаушы мүмкін бағалармен және шешімдермен толықтырылады, бұл қағида объектілері мейлінше көп болғандықтан және мақсатқа жету мүмкіндігі аз жағдайда тиімді жол талғауына болатындықтан, әсіресе қылмысты ескертуді *жоспарлау үшін* ерекше маңызды.

Тиімділік қағидасы, егер жоспарлау бір мақсатты ғана жүзеге асыруға бағдар алған жағдайда оптималдылық қағидасымен байланысады. Қылмысты ескертуді жоспарлаудың бірнеше мақсаты болғандықтан, екінші бір мақсатқа кеселін тигізбейтіндей бір мақсатты орындауға бағытталған жоспарлауды тиімді деп тануға болады.

Мақсатқа жетудің ағымды, кезеңділігі қағидасы қылмысты ескертудің *қысқа мерзімді* және *ұзақ мерзімді* жоспарларының арасындағы өзара байланыстарды талап етеді.

Бағдарламалық қағидасы қылмысты ескертудің аса маңызды бағытындағы кешенді бағдарламалар жасауды ұйғарады. Бұл қағиданы пайдаланудың маңыздылығына сөз жетпейді.

Интеграция қағидасы осы жоғарыда айтылған қағидалардың басын біріктіріп және олардың әдістемелерінің, технологияларының, сондай-ақ қылмысты ескертуді жоспарлауды басынан аяғына дейін ұйымдастырылуын талап етеді.

Қылмысты ескертуді жоспарлау қағидаларын теориялық тұрғыдан игеру жоспарлауды сапалы құрудың кепілі емес. Қағидаларды қолдануды білу керек, ал мұның өзі тиісті білім мен шеберлікті қажет етеді.

Болжау мен жоспарлаудың өзара байланысы шешуші дәрежеде *болжамның дәлдігіне* қатысты. Ол неғұрлым мықты, берік болса, болжау мен жоспарлаудың арасындағы байланыстар да тығыз болады. Болжамның дәлдігі төмендеген сайын жоспарлау үшін оның рөлі мен мәні де төмендей түседі. Теориялық талдаудағы жіберілетін болжалдық пен мүмкіндік жоспардың негізіне сүйенген іс-қимыл үшін қауіптілік тудырады.

Болжау мен жоспарлаудың арасындағы өзара байланыстарды қарастыра отырып, олардың көп ұқсастығын аңғаруға болады. Болжам, белгілі бір мәнде жоспарлаудың жұбы жазылмас «егізі» сияқты болып көрінеді. **Болжау** — жоспарлаудың нәтижесі белгілі бір дәрежедегі ойша ғана өңделген ақпарат емес, болжауды бекіту мен болжанатын ағымды (егер ол оң ағым болса) күшейту немесе болжанатын ағымды (егер ол теріс ағым болса) бұзу, өзгерту жөніндегі шаралардың өңделген жүйесі болған жағдайдағы талдаудың негізінде қазіргі жағдайдың жай-күйімен салыстыра отырып, алдағы болатын жағдайдың жай-күйін болжап білу.

Криминологиялық болжау ең бастысы қылмысты ескерту саласындағы жоспарлардың; бағдарламалардың және өзге де шешімдердің ғылыми негізділік дәрежесін көтеруде қолданылады. Болжаудың жоспардан айырмашылығы мынада, болжау, **болжау** — бұл қылмыстылықтың мүмкін деген жай-күйінің және оны ескерту деңгейінің ықтималды көрінісі, ал **жоспарлау** — бұл қылмыстылықты және оны ескертуді қалаған жай-күй мен деңгейге жеткізу жөіндегі шараларға қатысты директивалық шешім.

Криминологиялық жоспарлауда бағдарламалық-мақсатталық көзқарасты пайдалану қажет. **Кең мағынада** белгілі бір іс-қимылдың бағдарламасы деп осы іс-қимылдың негізгі бағыты және оның нәтижесінің қалаған сападағы сипатын түсінуге болады. Ал **тар мағынада** бағдарламаны басқаруды дамытудың қазіргі кезеңіне тән жоспарлаудың ерекше құралы деп түсініміз. Бағдарламалар мейілінше маңызды бар сала аралық және аумақтық мәселелерді қамтиды.

Кең мағынадағы түсінік бойынша жоспарлаудағы бағдарламалық-мақсатты бағыт-бағдар бағдарламалауды, яғни нәтижесімен, мерзімімен, және мүмкіндігімен сипатталатын іс-қимыл мен қызметтің нақты жоспарын жасау деп білуге болады. Осы жоғарыда айтылған талаптар өз мәнінде

орындалмаса жоспарлы құжаттар нәтижесіне баға беру қиынға түсетін шаралардың жәй ғана тізіміне айналады. Қылмыстылықты ескертуді жоспарлауда бағдарламалық-мақсаттылық қағидасын қолданудың қажеттігіне күмән жоқ. Ол барлық әлеуметтік және өзге де мәселелерді шешу үшін қылмыстылықпен күрестің мейлінше маңыздылығын ескеретін, мемлекеттік және қоғамда тұрған міндеттердің кешенді сипатына байланысты. Дәл осыған байланысты қылмыстылықпен күрестің жалпы мемлекеттік бағдарламасының қабылданғаны мәлім.

Қылмыстылықпен күрес жөніндегі бағдарламаның жасалуына байланысты жалпы мемлекеттік және аймақтық арақатынас туралы мәселе туындайды. Бұл жерде атап өту керек, жалпы мемлекеттік бағдарлама аймақтық бағдарлама-лардың жиынтығы ретінде санала алмайды. Оның үстіне, қылмыстылықпен күрестің аймақтық бағдарламалары жалпы мемлекеттік бағдарламасында нақтырақ жасалады. Өте есте қаларлығы, қылмыстылықпен күрес бағдарламасы көптеген дамыған елдерде де жасалады.

Жоспарлау процесінің құрамында **үш негізгі** кезенді айырықша көрсетуге болады: **талдаулық, болжаулық және жоспарлы шараларды жасау кезеңі**. Кезеңдер өз кезегінде мынадай жоспарлау процедурасының мынадай кезеңдерінен тұрады:

ұйымдастыру-дайындық — бұған жоспарды жасаушылар құрамын анықтау, жоспарлаудың жекелеген бағыттарына, тараулары мен бөлімдеріне жауапты адамдарды белгілеу, жұмыстардың жоспар-кестесін жасаудың нұсқауы жатады;

ақпараттық-талдау — мұнда құқық бұзушылықтық деңгейіне, динамикасына және құрылымына әлеуметтік-саяси, отбасы тұрмыстық, экономикалық, құқықтық идеологиялық, мәдени, моральдық және басқа да факторлардың әсер ету дәрежелері туралы мәселелерге жауап қарастырылады; мұнда сонымен бірге қылмыстылықтың және өзге де құқық бұзушылықтардың жай-күйін, олардың себептері мен шарттарының оқып-зерттеу жөніндегі бағдарлама жасау, алдыны алу жұмысының озық тәжірибесін тарату, тиісті ақпараттар жинау, оларды статистикалық өңдеу мен талдау, қорытындылар жасау кіреді;

болжамдық — мұнда құқық бұзушылықтардың алдын алу жүргізілетін шарттарының алдағы ықтимал көріністеріне түсінік беріледі. Болжамдық кезең құқық бұзушылықтың алдын алу жүйесін дмытуға, бағытталған жосарлаудың және оның жекелеген бөліктерінің келешегі бар, шындыққа жанасатын мақсаттарын таңдап алуға жағдай жасайды; қандай мәселеге көңіл бөлуді, міндеттерді қандай ретпен шешуді белгілейді; құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі қызметтің болашақ жүйесінің үлгісін

жасап, осы үлгілерді жүзеге асыруға қатысы бар шарттардың шеңберін белгілейді;

жоспар жасау — оған мыналар жатады: алдын алу қызметінің негізгі бағыттарын және соған қатысты жоспардың құрылымын нақты алдын алу шараларын; жауапты орындаушылар мен мерзімін анықтау; жоспарды талқылаудан өткізу, оны толықтырып өңдеу мен бекіту;

жоспарды орындау — бұл кезеңге тапсырмаларды орындаушыларға жеткізу; орындауға жауапты адамдар мен органдарды анықтау; жоспардың орындалу барысы мен нақтылығын бақылау жатады.

Қылмысты ескерту жоспарын тиімділік көрсеткіштері мен өлшемдерін ескермей жүзеге асыру мүмкін емес. Жоспарлаудың тиімділігіне берілетін негізгі баға алдын алу қызметінің жетістіктері мен мақсатын салыстыру болып табылады¹⁵. Бұл жерде тиімділіктің жалпы (интегралды) өлшемі — қылмыстылық деңгейін түсіру және оның құрылымындағы оң өзгерістер — олар жоспарлаудың басты мақсатын көрсетеді, ал көрсеткіштер тиімділіктің қол жеткен деңгейге баға беру қызметін атқарады. *Өлшемдер мен көрсеткіштер* бұл қызметтерді орындай алу үшін олар мынадай **белгілі бір талаптарға жауап беруі керек: біріншіден**, жоспарлаудың мақсатын тепе-тең көрсету; **екінші**, жоспарлаудың негізгі қағидаларын жүзеге асыруға жағдай жасау; **үшіншіден**, алдын алу қызметіне белсене әрекет көрсететін механизмнің болуы.

Біздің көзқарасымызша, құқық бұзушылықтың алдын алу көрсеткіштерін жалпы мемлекеттік экономикалық жоспарлау жүйесінде де игеру орынды болар еді. Сондай-ақ, қылмыстылықпен күрес шараларын жоспарлауда жоспарға сәйкес **криминологиялық болжамдарды** пайдаланғанда, болжамның жайсыз жақтарын ғана бағдарға алмай, өмірде болжамға қарамастан күтпеген жағдайлар болып қалатынын ескеріп отыру қажет. Бір сөзбен айтқанда, жоспарлау кезеңі алдағы болады-ау деген жайсыз жағдайларды естен шығармауы керек, сонда ғана соңғы нәтиже айтарлықтай болады.

5.2 Криминологиялық болжау мен жоспарлаудың түрлері

Мазмұны жағынан қылмысты ескертуді жоспарлаудың **мақсаты мен міндеттерінің** сипаты жоспарлаудың түрлеріне тәуелді болады. **Перспективалық** және **ағымды жоспар** болатыны белгілі. Ағымды (қысқа мерзімді) жоспарлау 1 айдан 1 жылға дейінгі мерзімге арналып, оған қылмыстылықпен күрестің күнделікті шаралары кіреді. Перспективалық (орташа

¹⁵ Жалинский А.Э. Условия эффективности профилактики преступлений. — М., 1978.

мерзімді) жоспарлау – 3-5 жылға және ұзақ мерзімді 10-20 жылға арналады (жоспарлау қылмыстылықпен күрес жағдайларын сапалы шешуге бағытталған маңызды мәселелерді қарастыруы тиіс). Перспективалық жоспарлау ағымды жоспарлауды нығайта түсіп, оған қажетті ауқымдылық пен негізділік береді. Бесжылдық (перспективалық жоспар, жылдық, тоқсандық және айлық (ағымды) жоспарлар арқылы жүзеге асырылады.

Мазмұны, көлемі және мақсаты бойынша тиісті өзара байланысты деңгейде жүзеге асырылатын: **кешенді-аумақтық, ведомстволық-салалық, және сала аралық жоспарлау** түрлері болып бөлінеді. **Кешенді-аумақтық** деңгейге республика, облыс, қала, аудандағы құқық бұзушылықтың алдын алудың кешенді жоспарлары сай келеді. **Ведомствалық-салалық** деңгейге құқық қорғау органдарының, прокуратураның, ҰҚК, ПМ ведомствоаралық және ведомстволық жоспарлар сай келеді. Жеке деңгейдегі жоспарлауға құқық бұзушылықтың алдын алу жоспарын жүзеге асыратын қоғамдық ұйым өкілдерінің, полиция мен кәметке толмағандар жөніндегі бөлім қызметкерлерінің жеке жоспарлары жатады.

Құқық бұзушылықтың алдын алудың кешенді жоспары өзара байланысқан мына екі міндетті орындауды қамтамасыз етуге бағытталған: **ескерту шараларының кешенділігі және алдын алуға әсер ететін күштер мен құралдарды пайдалану**. Өмір талабы оларды жүзеге асырудың сан қилы жолдарын ойластырып тапты. Соның ішінде **объективті және функционалдық қағидалармен** астасып жататындары біз үшін ең қолайлысы болып көрінеді. **Объективті қағидалар** негізіне құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың, сондай-ақ халықтың арасындағы нақты криминогенді топтар алынады. **Функционалдық қағидалар** негізін алдын алу қызметінің нәрсесі мен бағыттары құрайды.

Құқық бұзушылықтың алдын алудың кешенді жоспары – **экономикалық, саяси және рухани-идеологиялық тәртіптегі криминогендік** қайшылықтарды (осалсуды) жоюға бағытталған ескертулерді жалпы әлеуметтік шаралары арқылы жүзеге асырылатын әлеуметтік алдын алу жүйесінің басты буыны болып саналады. Құқық бұзушылықты ескертудің **кешенді-аумақтық** жоспарлау да болады. Жоспарлаудың бұл түрі ескерту қызметін құқық қорғау органдардың өзара келісе отырып тиімді жүргізуіне бағытталады, сондай-ақ осы орган ішіндегі бөлімдер мен бөлемшелер арасындағы қызметті келісімді жүргізілуін қарастырады. **Ведомстволық-салалық** жоспарлаудың субъектілері болып ҰҚК, ПМ, прокуратура, Әділет министрлігі органдары саналады. Қылмысты ескертуді жоспарлаудың жеке деңгейдегі субъектілері ішкі істер органдарындағы полицияның участкелік инспекторлары, кәметке толмағандар ісі жөніндегі бөлім және ПО-ның кейбір қызметкерлері болып табылады.

Учаскелік инспекторлардың жеке қызметінің жалпы жоспары және нақты адамдармен алдын алу жұмыстарын жүргізудің жеке жоспары болады. Жеке алдын алу жоспары бір айға жасалып және ол ІІБ басшылығымен бекітіледі. Жалпы жоспарда басқа шаралармен бірге құқық бұзушылыққа бейім адамдарды әшкерелеу мен зерттеп білу шаралары да белгіленеді.

Қылмыстың алдын алудың жеке шараларын нәтижелі жоспарлау ең бірінші кезекте құқық бұзушылықтың алдын алу субъектілерінің алдын алатын адамның мінез-құлық ерекшеліктері мен өмір салтын, және жеке әлеуметтік-педагогикалық тиісті әсерінің ерекшеліктерін терең игере білуіне байланысты. Жоспар тиімді әрі оптимальды болуы үшін ол болжамға көз жүгіртіп, мүмкіндігінше қазіргі және алдағы жоспарларын үздіксіз ғылымға негіздеп отырғаны жөн.

Криминологиялық болжам күрделі ішкі құрылымдарға ие болып және оған мына элементтерді енгізеді:

- қылмыстылықты оның жай-күйімен, құрылымдарымен және қозғалысы мен (динамикасымен) біріктіре болжау;

- қылмыстылықтың себепті кешендерін болжау;

- қылмыстылықтың әлеуметтік зардаптарын болжау;

- қоғамның жаппай, сондай-ақ жекелеген әлеуметтік топтары мен буындарының криминалдану дәрежесін болжау;

- жеке қылмыстық мінез-құлықтарды болжау;

- қылмыстылықты ескертуді, алдын алу мен жолын кесуді болжау.

Криминологиялық болжауды түрге бөлудің айтарлықтай кең тарағаны деп **жалпы** (әлеуметтік) және **жеке** (тұлғалық) болжау түрлері саналады.

Жалпы криминологиялық болжаудың әлеуметтік құбылыс, қылмыстылықтың белгілі бір категориялары (қайталанған; қасақана және басқа), қылмыстың жекелеген түрлері және қылмыстылыққа айтарлықтай әсер ететін факторлар кешені сияқты өзіндік объектілері болады. **Жеке болжаудың** қылмысқа себепкер болатын жеке мінез-құлқы мен факторлары сияқты өз объектісі болады.

Былайша қарағанда, болжамдарды түрге бөлгендегі мәнді де маңыздысы *ағымды* (жедел), *қысқа мерзімді* болжамдар саналады. Криминологиялық болжамда уақыт көлемі болжанатын объектімен және атқаратын міндетімен ескеріліп есептеледі.

Ағымды (жедел) болжамға бірнеше сағаттан бірнеше айға дейінгі мерзім, **қысқа мерзімді** болжамға – 1 жылдан 3 жылға дейінгі, орташа мерзімдіге 5-10, ұзақ мерзімдіге 10 жылдан 15 жылға дейінгі мерзім шегі сай келеді. Болжамдардың сенімділігі, анықтығы, сапалық-сандық қасиеттері болжаудың мерзімімен айтарлықтай кері сипатта болады: мерзімі ұзақ болған сайын, анықтығы азая түседі. Сондықтан өмірде ағымды (жедел) және

қысқа мерзімді болжамдар орнықты орын алады. Шындығында, басқару деңгейі жоғары болған сайын, орташа мерзімді мен ұзақ мерзімді болжамдарды талап ету жоғарылай түседі.

Болжамдарды іздестіру және нормативті деп бөлу келесі ұғынымдардан туындайды. Іздестірушілік криминологиялық болжаудан соң дамуын бастап, қазірде сол қалпында келе жатқан алдағы ағымның шартты жалғасы ретінде жүзеге асырылады. Бұл жерде бар ағымды өзгертуге, болжамды жүзеге асыруға немесе бұзуға бейімділік көрсететін жоспарлардан, бағдарламалардан, шешімдердің жобаларынан қашқақтаған дұрыс. Мұндай болжамдар келесі сұрақтарға жауап береді: даму қандай бағытта келеді? Ағымды сақтаған кезде не болуы мүмкін?

Нормативті криминологиялық болжау күні бұрын белгіленген нормалардың, идеалдардың, мақсаттардың (қылмыстылықтың төмендеуі, оның құрылымының оң өзiрiстерi) негiзiнде жүзеге асырылады. Мұндай болжамдар мыналарға жауап береді: қалаған нәтижеге жетудің қажетті шараларын қолданса, бәрінен бұрын не болар еді? Бұл шын мәнінде әлі жоспар емес, жоспарлы болжам; сондықтан оның әлі талай баламалы амалдары болуы мүмкін.

Қылмыстылықты болжау дегеніміздің өзі ғылым іс жүзіндегі тәжірибелердің әсерімен алдағы уақыттағы болатын қылмыстылықтың негізгі ағымдарын көре біліп, тек сапалы ғана емес, мүмкіндігінше сандық анықтық пікір енгізе отырып, міндеттер белгілеу мен оларды шеше бастау кезінен басталады. Мұндай міндеттерді шешу үшін криминология арасында экстраполяция, модельдеу, сараптау бағасын беру сияқты маңызды күштірек арнаулы әдістерді қолдануға мәжбүр болады.

Статистикадағы экстраполяция — өткен ағымда белгілі болғанды келешекте тарату. Экстраполяцияның мақсаты үшін мәні тиісті есептеулерге сәйкес келетін түзу сызықтардың түйісуі. Бұл түзу сызық тренд деп аталады, ол мүмкіндігінше динамикалық қатардың барлық нүктелеріне (мәнімен) жақынырақ жанаса өтуі тиіс.

Сызықтық экстраполяциядан орын алған қылмыстылық болжамның шектеулі тәжірибелік мәні болады. Олар тек қылмыстылықтың даму ағымының қолайлы немесе қолайсыз екендігін білдіретін бастапқы бағдар ретінде көрінеді және ол қосымша талдауды қажет етеді.

Қылмыстылықты болжаудың міндеттері экстраполяция мен модельдендіру қосарланғанда мейілінше нәтижелі шешіледі. **Модельдендіру** — таным теориясының маңызды категорияларының бірі. Бұл әдістің мәні мынада, белгілі бір құбылысты, үрдісті немесе жүйені бұрыннан белгілі сипаттары, байланыстары және заңдылықтары негізінде зерттеу үшін ең алдымен тиісті объектінің моделі жасалады, ал содан кейін барып

зерттеу жұмыстары қолға алынады әлеуметтік үрдістерді зерттеулерде модель көбнесе жабық, белгі түрінде көрінеді. Бұл жерде әсіресе математикалық модельдер кең тараған. **Криминологиялық болжауда** көбірек тараған әдіс **сараптық баға беру әдісі** болып отыр. Бұл әдістің мәні құзырлы адамдар тобының сарапшылардың білімі мен шығармашылық қабілеттерін алдағы зерттелетін объектілердің жай-күйін білуге жұмылдыруда. Бұл әдісті нәтижелі пайдалану үшін сарапшы ретінде, **біріншіден**, сарапталатын объекті жөнінде жақсы білетін білікті мамандар, **екіншіден**, бағалауға қатысатын сарапшылардың саны (20-дан 50-адамға дейін) негізгі пікір айтушыны әшкерелеу мақсатындағы мәліметтік өңдеуге жететіндей болуы керек. Ең соңында маңыздысы сарапқа түсетін объекті туралы сарапшыдан мейлінше жеткілікті сенімді ақпарат алу үшін жағдай жасау керек.

Сараптама баға берудің әдістері жеке және ұжымдық болып бөлінеді. Жеке сараптама әдісі бір-бірімен байланысы жоқ криминологиялық салалардағы сарапшы-мамандардың пікіріне негізделеді. Болжамның қалыптасуы мейлінше жиі қолданылатын сұхбат (интервью) және талдаулық сараптама бағасы деген екі әдісі бар.

Сұхбат әдісі маманның оқиғаның шиеленісу мүмкіндігі туралы тікелей ауызша пайымдауын ұсынады. **Талдаулық сараптық баға беру** сараптаушының қылмыстылықтың шиеленісу көрсеткіштерін, жай-күйін және жолдарын талдау жолындағы сараптамалық дербес жұмысын ұсынады. Өзінің пікірлерін сараптамашы баяндау жазбамен жеткізеді.

Аса қиын криминологиялық мәселелерді талдау үшін криминологиялық объектілердің даму мүмкіндіктері туралы көпшіліктің пікіріне негізделген ұжымдық сараптық баға беру әдісі қолданылады. **Ұжымдық сараптама** «дөңгелек үстел» немесе күні бұрын дайындалған сауалнама бойынша жасырын сұрау салу түрінде ұйымдастырылуы мүмкін.

Сараптық баға беру әдісі қазіргі кезде орташа мерзімді, одан қала берді ұзақ мерзімді талдау үшін мейлінше қолайлы болып саналады. Бұл әдіс, әдеттегідей, сандық баға бермейді; ал сарапшылардың пікірлері бекімді емес көп дәрежеде гипотеза ретінде болады, бірақ олар қылмыстылықпен күрес шараларын жоспарлауға үшін іс жүзінде маңызы бар ақпарат береді.

Болжам қылмыстылықпен күресті жоспарлаудың аса қажетті дайындық сатысы болып табылады және ол іс барысында пайдалы шешім жасауға септігін тиізеді.

5.3 Жеке қылмыстық мінез-құлықты жоспарлау және болжау

Ой ойлайтын адамға өзінің мінез-құлықын дұрыс анықтап және жоспарлауы үшін алдағы болашақты алдын ала көре білуі тән.

Алдын ала көре білу — адами тұлғаның қажеттілігі, қабілеттілігі мен ұмтылысы. Ғылымның дамуына байланысты көре білу табиғат пен қоғам дамуының танымал болған объективті заңдылықтарына негізделіп нағыз ғылыми болу мүмкіндігіне ие болды. Ол ғылымның тамаша жетістігіне айналып және оның негізгі қызметтерінің біріне айналды.

Жеке талдау теориялық жағынан әзірше молынан зерттеле қойған жоқ, дегенмен, қолданбалы әдістерді ойлап табу жолында, шын мәнінде алғашқы қадамдар жасауда. Мұндай жағдайды қалай түсіндіруге болады? Жеке қылмыстық мінез-құлықты болжау идеясын осыдан жүз жылдан аса «қылмыстық статистиканың атасы» Адольф Кетле¹⁶ сынған болатын. Алайда, осы идеяны жүзеге асыру жолындағы оның сәтсіз қадамы кейінгі криминологтарға бұл мәселеге сақтықпен қарауға мәжбүр етті. Олардың көбісі, «еркін бостандық» адамның мінез-құлқы болжуымен сыйыспайды деп санады. Басқалары осы күнге дейін адамның, оның мінез-құлқының, соның ішінде қылмыстық мінез-құлқының қалыптасуы туралы жалпы түсінікте кез-келген статистикалық заңдылық мүмкін деген қалыпта болса да жеке болжамдық сипатқа сенімсіздікпен қарауда.

Ең бастысы, біздің ойымызша, мұндай жұмыстың кібіртіктенуі адамның мінез-құлқы ғылыми тұрғыдан алдын ала көре білуінің өте күрделі екендігін көрсетеді. Сонымен бірге жеке криминологиялық болжау жасаудың қажеттілігі іс жүзінде әсер етуді қажет ететін адамдарды ғылыми негізділікпен тандап алуға байланысты.

Жеке криминологиялық болжау мәселелерді ойластыру жөнінде Г. А. Аванесовтың еңбектері ерекше орын алады. Ол «алдын ала көріп білуді (ғылыми болжау) нақты бір адамның қылмыс жасау мүмкіндігіне пайдалануды»¹⁷ бірінші болып анықтады.

Жеке қылмыстық мінез-құлықты болжаудың міндеті мынадай екі бөліктен тұрады: *бұрын сот арқылы қылмыс жасауда кінәлі деп танылған адамның қылмыс жасау мүмкіндігін анықтау* (қайталанбалы қылмыстық мінез-құлықты болжау) және *бұрын қылмыс жасамаған адамның қылмыс*

¹⁶ Кетле А. Человек; развитие его способностей или опыт общественной физики. — СПб., 1985.

¹⁷ Аванесов Г.А. Теория и методология криминологического прогнозирования. — М., 1972.

жасау мүмкіндігін анықтау (бастапқы қылмыстық мінез-құлықты болжау). Егер бірінші бөлікте криминологияның міндеті қылмыскердің *сипатын зерттеуге* тікелей сүйенсе, екіншісінде — *салыстыру әдісіне*, яғни басты назар қоғамға жат қылығының өсу жолдары мен қылмыстық мінез-құлықтың қалай пайда болуына салынады.

Тұлғаның жағымсыз (теріс) болжамдық бағасы тәрбиелік сипаттағы шараларды жүзеге асыруға негіз болуы мүмкін. Мұндай жағдайда осы адамның қылмыс жасау мүмкіндігін анықтау аясы тар мақсат болып қана қалмайды, мемлекет пен қоғам тарапынан жоспарлы әрі мақсатты алдын алу әсерді қалыптастырудың негізі болуы тиіс.

Криминология шеңберіндегі жеке криминологиялық болжауды пайымдау мәселесі екі бағытта жүргізіледі:

- *жеке криминологиялық болжау мүмкіндіктерін негізді түрде бекіту;*

- *мүмкін болатын қылмыстық мінез-құлықтың жолдары мен әдістерін ашу.*

Негізгі жағдай мынада, қылмыстық мінез-құлық түсініксіз кездейсоқтық емес, көптеген жағдайда ол белгілі бір тұлғаның тұрақты қасиеті мен сыртқы ортаға тән ерекшеліктерді көрсетеді. Сондықтан да қылмыстық мінез-құлықтың мүмкіндік дәрежесі жекелеген адамдар тарапынан мыналарды көрсетеді:

- *тұлғаның қоғамға жат бағыт-бағдарындағы көзге түсуінің өсуі;*

- *тұлғаға қатысты өмір жағдайының қиындығы.*

Жеке адамның элеуметтік жат қылықтарының пайда болуы бір жағынан қоғамдық жағдайларға байланысты, екінші жағынан қылмыстық мінез-құлық белгілі бір уақыт ішінде ғана пайда болады, ендеше теріс жеке криминологиялық болжам да белгілі бір уақыт шеңберіне ие болады. Сондақтан да бәрі бір осылай болатын еді немесе тумысынан қылмысқа бейім еді деген сөз айтуға болмайды.

Жеке болжаудың ерекшеліктері оның әдістемелік қағидаларында, тәсілдерінде, әдістерінде орын алған. Жеке қылмыстық мінез-құлықты болжаудың әдістемелік қағидаларының арасынан мыналарды айырып көрсетуге болады:

1. **Жүйелілік** — ғылыми тұрғыда алдын ала көре білудің әртүрлілігі өзінің объекті адамы бар жеке болжау жүйесінің бір буыны екендігін көрсетеді.

2. **Жалғасын табушылық** (келісушілік) — кезінде объектіні болжау жөніндегі ғылымның ұсынып-берген ұғымы, ұсынысы мен заңдылықтары дұрыс әшкереленіп және қабылдануы: Мәселен, қылмыстық мінез-құлық криминологияда қалай түсінілсе солай қабылданылуы тиіс.

3. **Мүмкіндік** — қылмыстық мінез-құлық мүмкіндікке сүйенеді және сонымен пайда болады; бірақ ол белгілі бір заңдылыққа, ағымға бағынады, сондықтан мүмкіндік болжамды.

4. **Салыстармалылық және көпмәнділік** — мүмкіндік тек бір ғана нәтижеге қатысты пайда болмайды, сонымен бірге әртүрлі нәтижемен пайда болу мүмкіндігі бар. Объективті түрдегі адам мінез-құлқының әрқилылығы бірыңғай болжам бере алмайды.

Жеке қылмыстық мінез-құлықты болжау әдістемесі, біздің пікірімізше, жалпы схема бойынша төмендегі міндеттерді рет-ретімен шешуді қамтамасыз ететін **4 негізгі** бөліктен тұрады:

1. Мінез-құлықтың және оның тұлғаны, орта мен жағдайды, олардың белгілерін, қалыптасу заңдылықтарын, дамуын және пайда болуын құрастыратын себептерінің қазіргі және өткендегі сипатын оқып-зерттеу (тәртіп бойынша «ретроспекция әдісі» деп аталатын әдеттегі әлеуметтік әдістерді пайдалану жолымен жүзеге асырылады;

2. Жоғарыдағы 1-бөлікте аталған белгілердің арасынан сапалық рөлі мен сандық мәні бар, соның ішінде көрсеткіштер жүйесінде іс жүзінде болжауға айтарлықтай қолайлы болжамдық мәні барларын тауып алу (көбінесе сандық әдістерді және «диагностика әдісі» деп аталатын нәтижелерді криминологиялық интерпретациялау жолдарын пайдалану арқылы жүргізіледі);

3. Қылмыстық мінез-құлықты болжаудың қолданбалы моделін құру (бұл өзіндік болжау әдісі);

4. Іс-тәжірибелік болжау.

Жеке қылмыстық мінез-құлықтың әдістемесінде соның нәтижесінде ғылыми негізделген болжамдық маңызға ие болатын, алдағы уақытта мінез-құлықтың қажетті өзгеру ағымын білуге және көруге мүмкіндік жасайтын ең басты және бәлкім ең күрделі буынын әдістеменің екінші бөлігі құрайды. Дәл осы белгілерді таңдап алуда жеке болжау әдістемелерінің барлық маңыздысын құрайтын болжау әдістері пайдаланылады.

Отандық және шетелдік тәжірибелерді оқып-үйрену осы мақсаттағы қолданылатын әдістер әдебиеттерде клиникалық, детерминистік (немесе факторлық) және эталондық деп аталын үш түрге бөлінгенін байқатты.

Клиникалық әдісте болжаудың бірыңғай объектісі тексеріледі, ал оның өзгерісіндегі ағымдар оның өзіне тән механизмдер мен заңдылықтарды білуге сүйене отырып тексеріледі, мысалы, болжаудың келесі сатысы мен аталған өзгерістің қай уақытта өзгеретініне негізделетін психологиялық тексеру. Бұл әдіс медицинада кеңінен қолданылады. Есте қаларлығы, әлеуметтік мінез-құлықты, соның ішінде осы әдістің қылмыстық мүмкіндіктері шектеулі. Оқып-зерттеудегі алынған ақпарат бір ғана адамның мінез-құл-

қын болжау үшін бірақ рет пайланылуы мүмкін, ал оны жинаудың ұзақтығы мүмкіндіктің күткен уақыттан бұрын пайда болуына әкеп соқтырады.

Детерминистік әдіс мінез-құлықта өзгеріс тудыратын себептік немесе ассоциативті факторлар бойынша болжанатын ағымдарды ашуға негізделген. Факторлық әдіс міндетті түрде алдын ала көре білу мен мүмкіндіктің статистикалық теория әдістерін пайдаланумен жанаса жүргізіледі.

Эталондық әдісті ұқсас жағдайда ұқсас адамдарға мінез-құлық үлгісінің, эталонының, стереотипінің өзгеру ағымдарын ашу үшін пайдаланады. Байқалған тәжірибелерге қарағанда осындай адамдардың мінез-құлқы алдағы уақытта да ұқсас болады екен. Алайда, адамдардың қылықтары болады-ау деген үлгі нормасынан ауытқып кеткен жағдайда әдіс іске аспай қалады, «қиыншылықтарға» орай психологиялық механизмге немесе детерминистік талдауларға қайта оралуға тура келеді.

Келтірілген бұл мән-жайлар міндеттерді шешудің, жеке қылмыстық мінез-құлықты болжау әдістемесін іс жүзінде жүргізудің жаңа жолдарын іздестіруге түрткі болады. Бұл үшін типологиялық көзқарас ыңғайлы болып саналады. Оның негізіне белгілер кешенін типтендіру, статистикалық топтатастыру мен тұлғаны типологияландыру алынуы тиіс, онсыз жеке криминологиялық болжаудың келешегі жоқ деп айтуға болады. Олар жеке қылмыстық мінез-құлықты болжаудың типологиялық әдісі мен нақты әдістерін жасауға да негіз бола алады.

Атап өту керек, болуы мүмкін, бірақ әлі бастала қоймаған өзіміз хабардар құбылысты ғана ескертуге болатындықтан, болжаусыз алдын ала қызметін жүргізу мүмкін емес. Криминологиялық болжамдар қылмыстылықпен күрестің стратегиясы мен тактикасын жасап шығаруға көмектеседі. Олар қылмыстылықпен күрестің ғылыми негізделген шешімдерін, жоспарларын, бағдарламаларын қабылдауға мүмкіндік береді.

Болжаудың басты мақсаты үрдістің дамуын мейілінше дәл болжауда емес, дамудың көзге көрінбейтін бірақ шешуші бағыттарын іздеп табу негізінде жоспарлаудың ғылыми дәрежесін күрт көтеру болып табылады, ол үшін әсіресе дамудың шешуші нүктесін табу болып саналады.

6. КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕСІ

6.1 Қылмыстылықты зерттеудің міндеттері және теориялық негіздері

Қылмыстылықты зерттеудің қажеттілігі қылмысты *ескерту мен алдын алу* ісі жүзіндегі сұранысынан туындап отыр. Құқықтық тәртіптің жай-күйін талдауға байыпты әрі ғылыми көқараспен қарау және оны нығайту жөнінде шаралар қолдану, қоғамға жат құбылыстарды игере білудегі объективті заңдылықтар мен субъективті факторлардың ролін түсіне білу нәтижелі істі қамтамасыз етеді. Ғылыми талдауларға немқұрайлы қарау, кез келген ерікті шешім іс жүзінде көбінесе пайдасыз болып, күш пен құралдарды тиімсіздікке ұшыратады.

Мысалы әскери істе белгілі бір операцияны жоспарлаудың міндетті шартты жаудың күші мен позициясын, ұрыс әрекетінің көрінісін, өзінің күші мен қаруын талдау және бағалау екені белгілі. Осы сияқтыларды шаралардың мазмұны сөз жоқ басқаша болса да қылмыстылықпен күрес шараларын жоспарлауда да жасаған дұрыс.

Құқықтық тәртіпті нығайту жөніндегі шаралардың тиімділігін анықтау үшін *ең алдымен қылмыстылықтың жай-күйі, оның құрылымдары мен динамикасы, жалпы және жеке (тікелей) себептері және құқық бұзушылық шарттары туралы анық және толық мәліметтерге ие болу керек.*

Еске түсіретін болсақ, **қылмыстылықтың жай-күйін** белгілі бір аумақта, белгілі бір уақытта жасалаған қылмыстар мен оларды жасаушылардың саны деп түсінеміз. **Аумақтақ белгі бойынша** республикадағы қылмыстылықтың жай-күйі, мысалы, облыстық көрсеткіштер жиынтығымен, облыстағы жай-күйі аудандық көрсеткіштермен көрсетілуі мүмкін. **Уақыттық белгі бойынша** қылмыстылықтың жай-күйі айлық, тоқсандық, жартыжылдық, жылдық көрсеткіштермен анықталуы мүмкін.

Қылмыстылықтың құрылымы оның ішкі мазмұнын, белгілі бір уақыт ішінде, белгілі бір уақытта жасалған жалпы қылмыстық-құқықтық, криминологиялық, әлеуметтік-демографиялық және басқа да топтық белгілермен ерекшеленетін қылмыстардың *жекелеген түрлерінің немесе топтарының ара қатынасын* ашады. Қылмыстылықтың құрылымы қалай болса, әсірелеп айтқанда, онымен күрестің «басты соққысының бағытың да солай болуы керек.

Қылмыстылықтың динамикасы — бұл ішкі қасиетінен айырылмайтын уақытқа байланысты соңғы өзгерісі. Қылмыстылықтың динамикасын

талдаудың ғылыми-практикалық жағынан талдаудың екі мақсаты бар: 1) өткен кезеңнің көрсеткіштерінің өзгерістері туралы мағлұмат беру осы өзгерістердің ағымы мен заңдылықтарын ашу; 2) осының негізінде қылмыстылықпен күреске байланысты шараларды қажетті оптимальды криминологиялық жоспарлаудың негізі болып саналатын қылмыстылықтың жақын және алыс келешектегі мүмкін деген сипаты туралы болжам жүзеге асырылады.

Қылмыстылықтың аумақтық және салалық бөлінісін, оның түрлі аймақтар, шарауашылық салалары бойынша өзгешеліктерін қарастыру, қылмыстың көп көрінетін орнын анықтау және осы талдауға сәйкес бұл құбылысқа жағдай туғызатын шарттарын анықтау маңызды.

Қылмыстылықты оқыл-зерттеу құқық қорғау органдарының нәтижелі қызметінің аса қажетті шарты болып саналады. Ол нақты бір қылмыс жасауға жағдай туғызатын себептер мен шарттарды зерттеуден бастап қылмыстың барлық статистикалық талдауына дейін әрқилы дәрежедегі практикалық қызметкерлермен жүзеге асырылады. Қылмыстылықты нақтырақ зерттеумен арнаулы ғылыми мекемелер айналысады.

Осыларға сәйкес, анықтау органы, тергеуші, прокурор мен сот қылмыстың жасалуына жағдай туғызатын себаптар мен шарттарды ашып және оларды жоғары шара қолдануға міндетті. Сөз жоқ, бұл қылмыстылықты бәрінен бұрын жалғыз қылмыс деңгейінде зерттеуге ұйғарым жасайды, оның нәтижесі сол қылмыс жөніндегі қорытынды болып саналады, мысалы, ұрлық — материалдық құндылыққа есеп жүргізу салақтығының нәтижесі, бұзақылық — қылмыс жасауға итермелейтін маскүнем-діктің немесе тәртіпсіздіктің нәтижесі, тағысын тағылар. Мұндай зерттеудің құндылығы нақты бір қылмыстың жан-жақты талдануында, осы қылмыстың жасалауына жағдай туғызған себептер мен шарттар туралы қорытындының туралығында, осындай қылмыстық құбылысқа байланысты ұсынылған алдын алу шараларының нақтылығы мен нәтижелі болуында. Алайда, бір ғана нақты фактінің негізінде барлық қылмысқа байланысты қорытынды беруге болмайды.

Қылмыстылықты зерттеу қала, аудан немесе жекелеген объекті көлемінде тіркелген қылмыстардың және оны жасаған адамдардың есебі бойынша мәліметтерді қорыту және талдау жолымен басталады. Зерттеушінің кездейсоқ жағдайдан нақты бір қылмыстың дерегін алып қорытынды жасауы осы аймақтағы немесе осы объектідегі қылмыстылықтың сипатын ашуға, осы құбылыстың мән-жайына тереңінен қанығуға, оның себептері мен шарттары туралы толық түсінік алуға мүмкіндік туғызады. Жекелеген мөлтек аудандар мен объектілер бойынша салыстырма жасау қылмыстылықтың алдын алу шараларын жүргізудің нақты орнын белгілейді. Мұндай деңгейде, әдетте, қылмыстың шектелген саны тіркеліп, ғылыми статисти-

калық өңдеу мен алынған ақпараттарды талдауға, сонымен бірге қылмыстылықтың құрылым заңдылықтары мен динамикасы үшін онша табыс әкелмейді. Сондықтан қылмыстылықтың төмендеуі мен өсуі жөніндегі қорытындыға сақтықпен қарап, қала, аудан, объекті деңгейіндегі қылмыстылық сипатында салыстырмалы бірлікті (пайыз, үлес салмағы және басқа) пайдаланған жөн.

Қылмыстылықтың жай-күйі мен динамикасы заңдылықтарын ашу, қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен шарттар туралы білімді тереңдете түсу мүмкіндігі республикалық деңгейдегі немесе ірі аймақ деңгейіндегі жекелеген қылмыстардың, қылмыстылықтың жекелеген құрылымдарын зерттегенде ғана пайда болады. Зерттеуге бәрі келмесе де қылмыстың тіркелген түрлерінің қайсыбірі сөз жоқ келеді. Ол қайтседе қылмыстылықтың белгілі бір құрылымдық элементтері бойынша (қылмыстың қайталануы, кәмелетке толмағандар қылмыстылығы, бұзақылық, пәтер тонау және басқалар), қылмысқа сәйкес жасалу себептері мен шарттары туралы түсінік береді. Тиісті ақпараттарды статистикалық өңдеу қылмыстылықтың белгілі бір түрінің жай-күйі мен динамикасының заңдылықтарын ашуға септігін тигізеді. Осының бәрі қылмыс-тылықтың нақты түрлерімен күрес шараларын ғылыми негізде жандандыруға және осы шаралар кешенін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандар қылмыстылықты зерттеудің бірін-бір толықтырып отыратын барлық деңгейде жүргізілуі маңызды екендігін айғақтайды. Жеке деңгейдегі қылмыстылық та бәрібір зерттеушінің алдында қылмыстардың өзіне тән қасиеттерімен және әрқилы толықтығымен көрінеді. Келесі деңгейде көптеген жеке сипаттар жоғалады да қылмыстылықтың типтік қасиеттері пайда болады. Ең соңында, жалпыға бірдей деңгейде қылмыстың мәні мен заңдылықтары көрінеді.

Қылмыстылық — әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Бұл — қылмыстылықты зерттегенде осы құбылыстың әлеуметтік және заңдық жақтарын да талдау қажеттігін білдіреді. *Әлеуметтік құбылыс* ретінде қылмыстылық көптеген әлеуметтік факторлармен, өз кезегінде бірлескен күрделі динамикалық өзара әрекеттестіктермен байланысты. Сондықтан әлеуметтік құбылыстың, яғни әсіресе қылмыстылықтың басты ерекшеліктерін назарға алған дұрыс.

Біріншіден, табиғат құбылысынан әлеуметтік құбылыстың айырмашылығы — кейінгісі адамдардың саналы іс-әрекетінің нәтижесі, ерік пен сана арқылы қалыптасатын, өтетін мінез-құлық. Жеке адам іс жүзінде нақты бір өмірлік жағдайларға қарамастан қалаған мінез-құлықты таңдап алуға ерікті. Нақты бір қылмыс жасаудың мән-жайлары көбінесе кездейсоқ жағдайларға байланысты. Ал бұл қылмыстылықтағы есебептілік категория-

сының өзгеше пайда болуына әкеледі. Басымдылық танытатын табиғат құбылысындағы қатаң детерминделген себептіліктің орнына бұл жерде мүмкін себептілік пайда болады. Бұл жағдайда белгілі бір тұлға белгілі бір мүмкіндік дәрежесінде қылмыс жасауы немесе жасамауы да мүмкін. Өйткені қылмыстылық жалпы жаппай әлеуметтік құбылыс ретінде статистикалық заңдылықтарға ие болады ғой.

Екіншіден, әлеуметтік құбылыс адамның қоғамдағы мінез-құлқының нәтижесі болып саналады. Қоғамда өмір сүре тұрып қоғамнан жырақ болуға болмайтыны белгілі. Міне сондықтан, қылмыстылықтың себептерін қарастырып, криминология өз мақсатында тұлғаны әлеуметтендіру деңгейіне, жеке адамның қоғамның бір мүшесі ретінде өз орнын табу қабілетіне, қоғамдық идеалдар мен қажеттіліктерге талаптануына маңызды мән береді.

Көрсетілген ерекшеліктер қылмыстылықтың мәнін және оның өзге де әлеуметтік құбылыстармен әрекеттестігін түсіну негізіне байланысты. Олар міндетті түрде қылмыстылықты зерттеу кезінде ескерілуі тиіс.

Құқықтық құбылыс ретінде қылмыстылық заңдылықтар мен құқық қолдану қызметі жағынан өзгерістің әсерін сезінеді. Қылмыстық заңдылықтардағы өзгерістер, қоғамға жат қылықтардың қайсыбір түрлерінің қосымша түрде криминализациялануы ең алдымен қылмыстылықтың сандық сипатына тікелей әсер етеді. Құқық қорғау қызметі нәтижесінің көрсеткіштерін, жасалған қылмыстардың тіркелуінің уақытылығы мен толықтығын, олардың ашылу деңгейін, алдын алу шараларының тиімділігін, сотталғандарды түзеу мақсатына жету дәрежесін және басқаларды елемей қалдыруға болмайды. Құқық қорғау органдары қызметкерлері үшін дәл осы кәсіби мәні бар мәселелерге әсіресе қылмыстылықты зерттеуде баса назар аударылуы тиіс.

6.2 Криминологиялық зерттеулердің әдістері

Ғылыми криминологиялық зерттеудің нақты міндеттерін орындау үшін құқық қорғау органдарының есеп жүргізуіндегі мәліметтік ақпараттармен бірге ақпарат жинаудың **арнайы әдісі** қолданылады. Бұл ақпараттар соңғы қорытындысында міндетті статистикалық өңдеуге жататын болғандықтан артықшылық ақпараттарды бағдарламалы әдістерге (**қадағалауға, құжаттарды зерттеуге, тиісті адамдарға сауал салуға**) беріледі.

Қадағалау — бұл зерттелетін объектіге қатысты және зерттеудің мақсаты үшін мәнді фактілерді зерттеушінің өзінің тікелей қабыл алуы мен оларды тура тіркеуі.

Зерттеудің бірінші кезеңінде зерттеуші өзіне қажетті фактілерді, олардың белгілері мен сипаттарын қадағалау бағдарламасын (белгілеу тізімі мен әдісі) күні бұрын анықтап алуы тиіс. Алайда, тура қабылдау қадағалау кезінде бұл бағдарлама бойынша күтпеген, бірақ зерттеу мақсаты үшін маңызы күшті, түрі мен мазмұны соншама бай ақпарат беруі мүмкін. Қадағаланушы объектінің байлығы бейнесі мен күтпеген фактілердің мүкіндігінде криминологиялық зерттеу ретіндегі қадағалаудың негізгі құндылығы жатыр.

Алайда, зерттеушіні қызықтыратын оқиғалар мен фактілердің бәрі бірдей қадағалауға келе бермейді, ал қадағалаудың өзі де көп уақытты қажет етеді, сондықтан көлемді іс туралы ақпарат алу қиынға түседі. Сонымен бірге, қадағалау нәтижесіне қадағалашының қатысуының өзі де кері әсер етуі мүмкін, сондай-ақ қадағалаушы тұлға ретінде саналы түрде объектіні зерттеу бағдарламасында күні бұрын көрсетілген мәселелер мен сапаны көргісі келмеуі мүмкін. Өйтпесе, мәселенің сипаты күткендей болатыны сөзсіз.

Құжаттарды зерттеу — криминологиялық зерттеудің кең тараған және айтарлықтай сенімді әдісі. Құжаттарда тәртіп бойынша тексерілген және зерттеушінің сеніміне ие болатын фактілер тіркеледі. Криминологиялық зерттеу үшін маңызы бар құжаттар тергеу мен жасалған қылмыстар туралы сот қарауының материалдарында, еңбекпен түзеу мекемелеріндегі сотталғандардың жеке басы іс қағаздарында болады. Осы мақсат үшін құқық қорғау органдарының қылмыспен күрес жүргізу қызметі туралы өзге де құжаттарын пайдалануға болады.

Құжаттарға мақсатты зерттеу жүргізу үшін алынған ақпараттарды статистикалық өңдеуден өткізу мүмкіндігін ойластыру қажет, бұл жұмыс күні бұрын бағдарламаланады. Зерттеушіге қажетті құжаттардан алынатын фактілер жөнінде сауалнама жасалады. Алайда, жоғарыда айтылған құжаттарды криминологтардың алдағы мүдделері үшін пайдалану мүмкін емес. Өйткені, әдетте мұндай құжаттарда зерттеушіге ғана қажетті мәселелер болады. Мұндай жағдайда құжаттарды зерттеудің шектелуі байқалады.

Криминологиялық зерттеудің әдісі ретіндегі **сауалнама жүргізудің** екі түрі болады: **көзбе-қоз сауалнама** — сұхбат (интерв.) және **сырттай сауалнама** — сұрақ-жауап (анкета) жүргізу. Осы екі жағдайда да зерттеудің нақты мақсатына байланысты істі қолға алу күні бұрын жоспарланады. Толтырылғаннан кейін статистикалық өңдеуден өтетін сауалнама, сұрақ-жауап, карточка қағаздары жасалады.

Сұхбат (интервью) барысында зерттеушіні қызықтыратын құжаттағы белгілі болған және тіркелген фактілер мен сипаттамалар жөнінде сұрау

мен әңгіме-дүкен жүргізіледі. Сұбхаттың нәтижелілігі көбінесе соның барысында зерттеушінің байыпты ақпарат ала білу шеберлігіне байланысты.

Осыған байланысты сұбхат жүргізудің келесідей әдістемелік негізгі талаптарын орындау ұсынылады.

Сұбхаттың кей бір элементерінен қадағалауға тікелей жақын жайларды да аңғару қиын емес. Қадағалауда зерттеуші селсоқтық танытса, ал сұбхатта сұралушыдан нәтижелі ақпарат алу үшін белсенді рөл атқарады. Криминологиялық зерттеудің осындай әдістерінің ұқсастығы белгілі бір дәрежеде қолдану мүмкіндігін шектейтін кемшіліктердің ортақтастығын тудырады. Соған қарамастан сұбхат — криминологиялық зерттеу әдістерінің іс жүзіндегі *маңыздысы әрі кең тараған түрі*.

Сауалнама жүгізу (анкетирование) — сұрау салудың сырттай жүргізілетін түрі. Әдетте, ол жабық, жасырын жүргізіледі. Сауалнама бір мезгілде көп адамды тартып, қатыстыра алатын болғандықтан зерттеушіні қызықтыратын ақпараттарды жинап алуда көп уақытты үнемдейді. Дұрыс ақпарат алу үшін сауалнама жүргізудің нысаны мен мазмұнын өте мұқият ойластыру керек. Зерттеудің нәтижелі болатындығын әдістемелік жағынан дұрыс құрастырылған сауалнамаға байланысты екендігін әсірелемей-ақ айтуға болады.

Бәрінен бұрын, «ең қажетті мен жеткілікті» қағидасы бойынша өзінің қолайсыз шұбалаңқылығымен адамдарды сескендірмес үшін сауалнаманы өте ықшам жасау керек. Сұрақтар анық әрі түсінікті, сұрақ қоюдың бірден қабылдай алуын қамтамасыз етеіндей болуы тиіс, ал сұрақтардың қойылуы, соның ішінде «бақылау сұрақтары» да сұбхат жүргізгендегідей әдістемелік талаптарға сай болды тиіс.

Сауалнамадағы сұрақтар әртүрлі нысанда қойылуы мүмкін. Соңынан өңдеуге ыңғайлы болуы үшін, мүмкін деген жауаптары берілетін жабық сұрақтар деп аталатын түрлері ұсынылады (баламалы, межелі сұрақтар, сұрақ-меню).

Қарапайым баламасы сұрақ қою сұралушыдан дұрыс немесе теріс жауапты таңдауды талап етеді (иә, жоқ). Күрделірек баламалы сұрақ жауап берушіге бірнеше амалдардан таңдағанына жауап беруге мүмкіндік береді (бұзақылық, ұрлық, шабуыл және басқа қылмыс үшін бұрын соталған. Межелі сұрақ, әдетте белгілі бір құбылысты бағалау үшін қойылады (сотталған адам өзінің түзелетінін көрсетті – 5 балл, жеткіліксіз зерттелді – 3, әккі тәртіп бұзушы – 1. Межелі сұрақ жауаптарының амалдарын дайындау кезінде олардың өзара бөлінуіндегі өлшемнің нақтылығын ойластырып және құбылысты зерттеу қарқыны бойынша аралықтардың үлгілі теңдігін сақтау дұрыс болады.

Сауалнама ішінара *статистикалық қадағалау* тәртібі бойынша өткізіледі. Оның келістілігін бағалау үшін біршама сауалнамаға статистикалық есепте дұрыс жауабы бар кейбір сұрақтар қосылады. Кейбір жағдайда сауалнама жүргізу белгілі бір құбылыс пен адамдардың жиынтығы бойынша жаппай тексеру үшін қолданылады.

Криминологиялық зерттеу ретіндегі сауалнама жүргізу құжаттарды зерттеумен үйлесіп жатады. Сонымен бірге, сауалнаманы толтырған кезде, мүмкіндігінше құжаттардағы ақпараттарды да (ең дұрысырағын) пайдалануға болады. Тек қана онда жеткіліксіз жерлерін (ақпараттың дұрыстығы күмән келтіретін жерлерін) тиісті адамдарға сұрақ қою арқылы толықтыруға болады. Тағы бір әдіс — **социометрия** — социологиядан алынған. Ол криминологиялық зерттеулерде көбінесе ұжым ішіндегі және ұжымдар арасындағы қарым-қатынастарды, тәртіп бұзушылардың формалды емес топтарын, топ бастаушыларды және олардың осы ұжымдағы қарым-қатынасын анықтау үшін ғана сирек қолданылады.

Криминологиялық зерттеуде әсіресе *эксперименттік әдіс* айтарлықтай мәнге ие болып келеді. Мұнда оның екі түрін бөліп көрсетуге болады: нақты жағдайдағы — ксперимент және математикалық модельдегі эксперимент. Нақты жағдайда тиісті санкция болғанда, ең бастысы құқық қорғау органдарының жұмысын ұйымдастырудағы жаңа нысандар мен әдістердің тиімділігін тексеруге қатысты эксперименттер жүргізіледі.

Математикалық модельдегі эксперимент әсіресе ғылыми зерттеулерден кең орын тапты. Мұндай эксперименттің мысалы қылмыстылықты болжау мен жеке қылмыстық мінез-құлықтың мүмкіндігі саласындағы жұмыстар бола алады. Ол «Қылмыстылықпен күрестегі криминологиялық болжау мен жоспарлау» тақырыбының екінші тақырыпшасында қарастырылды.

Топтастыру, яғни зерттелетін фактілерінің жиынтығын жекелеген, салалы-біртектес түрлерге бөлу — статистикалық зерттеудің маңызды түрлерінің бірі. Негізінен топтастыру кезінде алынған деректер бір құбылыстың екіншісінен шеттетуге жағдай туғызатын (айталық, қылмыстың жекелеген түрлері) топтастырушы белгілер қатары болып саналады.

Статистика топтастырушы белгілерді екі түрге бөледі: сандық, зерттелетін құбылыстардың бәрінде болатын және сапалық, осы белгілердің құбылыстардағы бар-жоқтығын білдіретін криминологиялық деректердің негізіне, әсіресе, жекелеген қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді тиісті топтарға бөлетін сапалық белгілер алынуы тиіс. Сапалы криминологиялық белгілердің негізіне жататын қылмыс туралы деректер төмендегіше топтасуы мүмкін:

- экономикалық қызмет және мемлекеттік басқару салалары бойынша;

- жекелеген аумақтар (республика, облыс, қала, аудан, нақты аймақ) бойынша;

- қылмыскердің тұлғасы туралы деректер бойынша;

- қылмыстың жасалу уақыты мен орны бойынша;

- қылмыстың себебі бойынша;

- қылмыстың қаруы мен әдісі бойынша;

- қылмыстың бағыты бойынша (пайдақорлық, қорлық көрсету, т. б.).

Топтастырудың көптүрлілігі қылмыстылықты негізгі деген түрлі белгілері бойынша статикасы (құрылымы) да, динамикасын да зерттеуге мүмкіндік береді.

Нақты белгілермен топтастырылған статистикалық материал мұқият талдаудан өткізілуі тиіс, оны арнайы кестеге топтардың арасынан айырықша көрінтіндей етіп орналастыру керек. **Бірінші түрі** болып зерттелетін жиынтықты сапасына қарай біртектес типтерге бөлуді міндет тұтқан типологиялық топтастыру түрі саналады.

Топтастырудың **екінші түрі** — вариациялық — зереттеліп отырған құбылысты сандық белгілері бойынша бөлу. Мұндай түр бас бостандығынан айыруға сотталғандардың жас шамасы құрамын, тергеу мен соттық қарау, қылмыстың қайталауы мерзімдерін және басқа да жағдайларды зерттеуде қолданылады.

Топтастырудың **үшінші түрі** — талдаулық — ол зерттелетін құбылыстардың арасындағы криминологиялық зерттеулерде кеңінен қолданылатын өзара байланыстарды анықтауды мақсат тұтады. Ол қылмыстылықтың бірқатар құбылыстарға – маскүнемдікке, білімге, тұрмыстық жағдай және басқа да жағдайларға байланысты екендігін көрсетеді.

Криминологиялық зерттеулердің мақсатына байланысты пайдалалатын статистикалық топтастыру қорытынды көрсеткіштерді ескергенде ғана тиімді нәтиже бере алады.

Топтастырылған материалдарды талдауға кіріспес бұрын оларды салыстыруға жарайтындай **өңдеп алу** керек. **Өңдеу** ең алдымен қорытынды көрсеткіштегі абсолютті бірліктерді бір жүйеге келтіріп алу арқылы жүргізіледі. Қорытынды көрсеткіштер жалпы істің өзіне тән және кең тараған қасиеттерін көрсетеді.

6.3 Криминологиялық зерттеуді ұйымдастыру

Криминологиялық зерттеудің тиісті нәтижеге ие болуы үшін оны ең әуелі әдістемелік **дұрыс ұйымдастыра білу** қажет. Негізгі қамтамасыз етуші құжат зерттеудің **мақсаты мен міндеттерін**, оны **жүргізу көлемі**

мен әдістемесі, ақпараттарды өңдеу тәртібі, зерттеу қорытындыларын жүзеге асыру жолдары белгіленген жоспар немесе *жұмыс бағдарламасы* болып саналады. Жоспар *нақты мерзімі мен орындаушысы көрсетілген* тиісті жұмыстарды жоспарлау үшін ғана қажет емес. Ол сонымен бірге зерттеуді *мақсатты, үнемді және әдістемелік дұрыс жүргізуге бағытталған шығармашылық құжат* болып табылады.

Жоспар құрғанда криминологиялық зерттеу тәртіп бойынша бірінен соң бірі келетін дайындық; *пилотаждық зерттеу; ғылыми (эмпирикалық) материал жинау және оны өңдеу; нәтижелерді талдау және мәліметтік құжаттар даярлау* сияқты төрт кезеңге тұратыны есте болу керек.

1. Криминологиялық зерттеудің дайындық кезеңі. Оның мазмұнына ең әуелі зерттеудің мақсаты мен мінеті кіреді. Ол үшін бір жағынан зерттеушінің алдына қанадай мәселе қойылады; ал екінші жағынан осы мәселе бұрын қандай жағдайда зерттелді және онда қандай ақпарат алында соларды біліп алу керек. Зерттеудің бастапқы мақсаты әдетте молырақ немесе азырақ жалпы нысанда құрылады. Содан кейін осы мәселе бойынша бұрын жүргізілген зерттеулердің әдебиеттері мен материалдарын оқып-зерттеу жолымен туындаған сұраққа дайын жауаптардың бар-жоқтығы немесе жетімді-жетімсіздігі тексеріледі. Мұндай алдын ала жүргізілетін жұмыстар жаңадан алынған білімдерді нығайта түсу үшін ғана емес, ол жоспарланған зерттеудің мақсатын нақтылауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің келесі келесі элементі оның *міндеттерін нақтылай түсу* болып табылады. Бұған жоспар, жұмыс гипотезасы деп аталатын тұжырым, яғни осы зерттелетін құбылыстың статистикалық заңдылықтарының негізіндегі бұрыннан белгілі сипаттары мен байланыстары (қылмыстар, оларды жасаған адамдар, құқық қорғау қызметінің нәтижелері және сол сияқтылар) туралы ұйғарымдар жатады.

Криминологиялық зерттеудің *мақсаты нақтыланып, міндеті аяғына дейін анықталғанда* қажетті ақпараттарды алу үшін неден; қалай бастау керек деген сұрақ туындайды. Мұндайда зерттеуші ең алдымен назарын басқа авторлардың алған аударғаны жөн. Міне, осы сияқты жұмыстарды атқарғаннан кейін барып өзінің зерттеуінің көлемі мен әдістемесіне, жұмысшы құралдарын (қадағалау бағдарламасын, сұрақ-жауап парағын, сауалнама және басқаларды) анықтауға кіріседі.

2. Пилотаждық зерттеу. Сауалнама, сұрақ парағы және басқа да ақпарат жинаудың бағдарланған құжаттары, бұдан бұрын айтылғандай, шығармашылық көзқарасты және мұқият жасауды талап етеді. Бірақ солардың бәрі қанша ыждаһаттылықпен жасалса да, оларды іс жүзінде алдын ала сынауден өткізіп алған жөн болады. Материалының көлемі шектеулі осындай, сынаулық немесе пилотаждық деп аталатын зерттеу осыны тілейді. Ол

толықтыру мен жетілдіру мүмкін деп ұйғарған ақпарат жинауға дайындалған зерттеулік құжаттарды іс жүзінде тексеруді көздейді.

3. Ғылыми (эмпирикалық) материал жинау және оны өңдеу. Криминологиялық зерттеу ісіндегі эмпирикалық материалдарды жинау ең алдымен күні бұрын дайындалған құжаттардың көмегімен жүзеге асырылады. Бұл жұмыс зерттеушінің өзімен ғана емес; тапсырылған басқа адамның да көмегімен орындалады.

Зерттеуші орныдаушыға құжаттарды толтырудың әдістері мен тәртібін жөнінде тиісті нұсқау ғана береді. Қажет болған жағдайда орындаушы тиісті мәселе бойынша жазбаша нұсқаулармен (ұсынымдармен) қамтамасыз етеді. Мұндай нұсқауларды сауалнама немесе сұрау парағының бланкесіне де орналастыруға болады.

Ақпарат жинауды бағдарламалаудың толтырылған құжат-тарының толықтығы мен сапасы тексеріледі. Белгіленген талаптарды қанағаттандырмайтын құжаттары електен өткізіліп, алынып тасталады да, қалған жарамдылары статистикалық өңдеуге жатқызылады. Мұндай өңдеуден мәліметтер, топтамалар, кестелер, коэффициент есептеулері және дасқа да қажетті көрсеткіштер өтеді.

4. Нәтижелерді талдау және мәліметтік құжаттар даярлау. Бұл теориялық көзқарасты, эмпирикалық білім мен теориялық білімді ұштастыратын зерттеудің ең жауапты кезеңі. Әдістемелік позициядан жиналған эмпирикалық материал жан-жақты талданады. Басты назар статистикалық талдаумен анықталған зерттелетін құбылыс пен ағымдардың байланысы мен олардың дамуына салынады. Осы құбылыстардың себептері зерттеледі, заңды немесе кездейсоқ сипаттарына баға беріледі, қорытынды жасалады. Осы мәселенің бәрі де қорытынды құжатта (анықтама, есеп) көрсетіледі.

Криминологиялық болжау жәй ғана күмәп келтірумен шектелетін болса, оны дегеніне жетті деп айтуға болмайды. Барлық жағдайда зерттеу қылмыстылықты ескерту немесе жолын кесумен айналысатын мемлекеттік органдардың, мемлекеттік немесе қоғамдық ұйымдардың қызметін жақсартуға арналған ұсыныс-пікірлермен түйінделуі тиіс. Зерттеудің нәтижелері құқық қорғау қызметіндегі нормативтік реттеулерді жетілдіруге, кадрларды оқытуға, құқықтың насихатқа ұсыныстар енгізуге негіз болады.

7. ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ ЕСКЕРТУДЕГІ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТЕОРИЯНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ

7.1 Қылмыстылықты ескерту және жақын ұғымы

Адамзаттың сонау қалыптасу кезеңінен бастап-ақ қылмыстылықты тек қана жазаның көмегімен тоқтатудың мүмкін еместігі белгілі болған. Бас-көз жоқ жазалай беруден гөрі қылмысты ескерту ұтымды деген ұғым пайда болды. Қылмысты ескерту туралы идея көптеген ғасырлар бұрын ұсынылған. Мәселен, Платон заң шығарушыны қылмыскер болуға бет түзеген адамды қылмыстан жерітіндей жағдайға жеткізетін Заң шығаруға шақырды. Аристотель қылмысты ескерту — бұл бұзылған ойға қашты келетін әдеттер мен талғамға қарсы күрес деп жорыды.

20-жылдардың бас кезінде елімізде бастау алған қылмыстылықты жалпы әлеуметтік ескерту мен қылмыстың криминологиялық алдын алуына бағыттылған үрдіс тоқырап қалды. **30-жылдардан бастап** болмай қалмайтындығы негізгі, негізгі болмаса да қылмысты ескертуде басты мақсат болсын деген қағида үстем болды. Сөйтіп, қылмысты ескерту мемлекеттің саясаты мен практикасының бір бөлігі болып қала берді. **60-жылдарда** қылмысты ескерту онымен күрестің басты бағыты ретінде қарастырылды.

Қылмыстылық, онымен күресте бүкіл қоғамның күшін талап ететін құбылыс болса, ал қылмысты ескерту — осы күрес нысандарының бірі. Осыған байланысты теория қылмысты ескертуді ең алдымен адамның қоғаммен, адам арасындағы шиеленісті кикілжінді болдырмас үшін экономикалық, әлеуметтік қатынастармен байланыстырады.

70–80 жылдары қылмыстылықты ескерту мәселелері монографиялық басылымдар арқылы сипатталды. **1977 жылы** «Қылмыстылықты ескертудің теориялық негіздері» деген монография басылып шықты. **1985 жылы** «Советская криминология» деген курс шығып, онда «Қылмыстылықты ескертудің деген бөлек тарау берлді. Қылмыстылықты ескерту теориясы елеулі түрде кеңейіп келеді, оның құрамдас бөлігіне криминологиялық болжау мен жоспарлау айналып отыр. Ескерту қызметі қылмыстылық себептерін жо. мақсатындағы қоғамдық қатынастырды реттеудің бір амалы ретінде қарастырылады. Ол экономикалық-әлеуметтік, тәрбие-педагогикалық, ұйымдастыру және құқықтық сипаттағы шаралармен байланыстырыла жүргізіледі.

Қылмыстылықты ескерту теориясы **жалпы және ерекше** деп аталатын екі бөлімге бөлінеді. **Жалпы бөлімге** қылмыстылықты ескерту нәрсесі мен

ұғымы, оның субъектісі, жүйесі, міндеттерді шешуге байланысты шаралардың ерекшеліктері, осы қызметті ұйымдастыру мен басқару, жүйенің даму болажамы, қылмыстың алдын алуды жоспарлау мен үйлестіру және басқалары кіреді.

Ерекше бөлімге қылмыстың жекелеген түрлері мен нысандарын ескерту ерекшеліктерінің криминологиялық сипаттамасы жатады. Ескерту қызмет мен оны бақылаудың нәтижелілік деңгейі — өткендегі барлық жүргізілген криминологиялық зерттеулердің тиімділігіне берілетін баға. Криминология теориясында зерттеудің үш аспектісін ерекше көрсетуге болады. **Біріншісі** — зерттеудің үйлестірушісі немесе тапсырыс берушісі рөлін атқаратын криминологиядағы қылмыстылық мәселелері мен қоғамға жат мінез-құлықтардың өзге де нысандарын пәнаралық зерттеу. **Екіншісі** — әсіресе, алдын алу шараларын, мәліметтер мен сараптық бағаларды басқа ғылымдардан алып пайдалану. **Үшіншісі** — өзінің криминологиялық зерттеуі мен қылмысты ескертуі.

Қылмыстылықты ескерту бір-бірімен иерархиялық байланыстағы міндеттерден тұрады. Оның **біріншісі** — тұтастай алғанда қылмыстылық динамикасына, құрылымына, себептеріне алдын алушылық әсер ету (әлеуметтік алдын алу). **Екіншісі** — қылмыстық мінез-құлық түрлері мен нысандарын ескерту, қоғамдық өмірдің белгілі бір саласындағы қылмыстарды ескерту, жекелеген әлеуметтік топтар мен басқалардың қылмыстарын ескерту (криминологиялық алдын алу). **Үшіншісі** міндет жеке адамдардың қылмыс жасауын ескертуден тұрады (жеке криминологиялық алдын алу).

Жоғарыда атап өтілгендей, *криминология тек қана қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекеттерді алдын алу әсерімен шектейтін мәселелерді ғана қарастырады*. Аталған өлшемдер қылмыстың түрлі нысандары мен түрлерін ескертудің және жеке алдын алудың арнаулы шараларын жасауда криминологиялық зерттеулердің шектерін анықтайды.

Көрсетілген нұсқауларға байланысты соңғы кездерде қоғамға жат құбылыстар сопың ішінде қылмыс мәселелеріне ғылыми-практикалық көңіл аударушылықтың өсуі заңды да. Алдын алу әлеуметтік қызметтің ерекше түрі екендігіне қарамастан оның тамыры тереңге жайылған, криминологияның көптеген теориялық мәселелері мен оның бірқатар негізгі ұғымына жүйелі енген тұжырымды көзқарастар әлі дәл айтылып, шешіле қойған жоқ. Шын мәнінде, міне ширек ғасырдан аса мерзімді баспасөздер мен арнайы құқықтық әдебиеттерде «**ескерту**», «**алдын алу**», «**болдырмау**», «**жолын кесу**», «**сақтандыру**» деген термин сөздер құқық бұзушылыққа, қылмысқа және басқа да қоғамға жат құбылыстарға байланысты қолданылып келеді. Оларды құқық қорғау органдарының практикалық қызмет-

керлері, сондай-ақ қоғамдық тәртіпті сақтау мен қылмыстылықпен күрес жүргізу міндеттерін атқаратындар қолданады.

Соңғы жылдардағы криминологиялық әдебиеттерде осы туралы ой-пікірлер аз болған жоқ, сөйтседе соның бәрі әлі де осы ұғымға тұрақты, жалпыға танымды анықтама бере алмады. Сонымен бірге осы жөніндегі жұмыстарда пікірталастар әлі күнге дейін толастамай келеді. Яғни, бұл мәселе шынында да онша қуантарлық емес, оның екіұшты шешімі жөнін таппаса құқық қорғау органдарының қызметіне, тіпті мемлекеттің өзіне белгілі бір дәрежеде зиянын тигізуі мүмкін. Өкінішке орай, осы терминнің өзіне бірыңғай анықтама жоқ, нәтижесінде алға қойылған сұраққа әрқилы емес, тіпті қарама-қайшы жауаптар беріліп те қалады.

Біздің түсінгеніміз, *«ескерту»*, *«алдын алу»* және *«болдырмау»* терминдерін жалпысаяси, заңгерлік және филологиялық әдебиеттерде бір мағынаға ие болғандықтан сан тарауға тартудың реті жоқ сияқты. Заңнамаларда да осы терминдердің айырмашылықтарын байқай алмайсыз. Бірақ осы үш термин сөздердің арасынан *«ескерту»* орнықты орын алған сыңайлы.

Әрине, қарастырылып отырған терминдердің арасына сондай ерекше айырмашылық қоюға болмайды, бірақ олардың өзіндік түрлі таңбалары болуы мүмкін деген Е. И. Қайыржановтың айтқанына да көнуге болады¹⁸. Дегенмен, әлеуметтік қызметтің осы түрі көп аспектілі болғандықтан оның мақсаты уақытпен нақтыланады деген Г. А. Аванесовтың негізгі көзқарасымен келісуге болады:

1. **«Алдын алу»** — терминін адамдардың әл-ауқатын жақсартуға, немесе мәдениеттілікке, адамгершілікке тәрбиелеу мен оларды жетілдіру жөніндегі жалпы мемлекеттік шараларға, яғни қылмыстылыққа әсер ететін және онымен күреске жұмылдыратын шараларға үйлестіре пайдаланған дұрыс.

2. **«Ескерту»** — терминін қылмыстылықпен күреске бағыт-талған бағдармаларда, тұжырымдамаларда, жұмыс жоспар-ларында қарастырылған қызметтерге үйлестіре пайдаланған дұрыс;

3. **«Болдырмау»** — термині ойластырылып жатқан, дайындалып жатқан қылмысқа алаңдаушылықты немесе қылмыстың дайындық сатысында бөгет жасауды білдіреді, мысалы есірткі шикізаты болып саналатын өсімдіктердің тұқымын себу;

4. **«Жолын кесу»** — термині істі насырға шаптырмас мақсатында қылмыс жасауға бетбұрыс сатысына араласуды білдіреді;

5. **«Сақтандыру»** — термині қылмысты ескертудің виктимо-логиялық шараларына қолданылады¹⁷.

¹⁸ Каиржанов Е.И. Криминология (Общая часть). — Алматы, 1995.

Қылмыстылықты ескерту саласын денсаулық сақтаумен салыстыру орынды деп санаймыз. Қылмыс — онымен күресу үшін дені сау адамға алдын алу шараларын қолдануды қажет ететін әртүрлі әлеуметтік топтарға тән әлеуметтік дерт іспеттес. Осы дертке бейімдерге немесе шалдыққандарға, ауыр халге душар болғандарға жедел көмек, соның ішінде «хирургиялық» көмек көрсетпесе болмайды. Алдымен күні бұрын осы терминге байланысты өзіңнің көзқарасыңды біліп алғаннан кейін қылмысты «ескерту» немесе осыған ұқсас «алдын алу» ұғымдарының анықтамасына көшуге болады.

Қылмысты ескерту — бұл қылмысты болдырмау шараларын ойластыратын және жүзеге асыратын әлеуметтік қызметтің бір саласы.

Алдын алу шаралары мазмұны жағынан көп әрі әртүрлі.

Алдын алу ұғымының жалы анықтамасы қылмыстың түрлі санатына (түрлеріне) қолданылығанда алдын алу субъектілерінің ерекшеліктерін және әсер ету шаралары мен құралдарын ескере отырып әрбір жекелеген жағдайларда нақтылықты талап етеді.

Қылмыстылықты ескерту тұжырымдамасының орта буынан *демократизм, гумандылық, заңдылық, ғылыми негізділік, кешенді көзқарас пен теңдестіру* алады.

Демократизм — азаматтардың мемлекеттік және қоғамдық істерді басқаруға араласуына кеңінен құқық беру жөніндегі конституциялық нормадан тура туындайтын азаматтардың қылмыстылықты ескертуге тұрақты және тиімді түрде қатысуы.

Гумандылық — қоғамға жат мақсат пен бағдарларды бейтараптандыру жолымен адамның ар-ожданы мен мүдделерін қорғаумен, тұлғаның қоғамға жат мінезбен бүлінуінің себептері мен шарттарын жоюмен және қоғамдық қатынастағы адамгершілікті сақтаумен сипатталатын қылмыстылықты ескерту жөніндегі қызметтің мазмұны.

Заңдылық — қылмыстылық ескерту жөніндігі субъектілерден басқа (оларға орындау үшін өзге нормативтік актілер ұсынылады) азаматтардың; лауазымда адамдардың, мекемелер мен ұйымдардың заңды сақтау талаптары. Ескерту шараларының бәрі де, алдын алу әсерінің барлық түрлері мен құралдары нақты және бұлжытпай орындалатын заңға сәйкес жүзеге асырылады. Қылмыстылықты ескерту бойынша әлеуметтік қызметтің барлық түрлері мен деңгейіне жалпыға бірдей және баршаға бірдей тең конституциялық міндеттерді сақтауға байланысты заңдар таралады.

Ғылыми негізділік — практиканы криминогендік мәні бар нақты факторларының пайда болуы, қылмыстылықтың жай-күйі мен ағымдарының өзгеру заңдылықтары білімімен қаруландыратын ескерту қызметінің нысандары мен әдістерін таңдап алу мен пайдаланудың криминологиялық

талаптарын қатаң сақтау. Ғылыми негізділік бір жағынан ескертудің ықпал етуші күшін, оның мақсатты қызмет әсерімен өзгеру мүмкіндіктерін терең игеруді білдірсе, екінші жағынан келісті және сенімді дұрыс материалға сүйене отырып, қылмыстылықтың шын мәніндегі жай-күйіне, онымен күрестің нақты шарттарына сай келетін ескерту шараларын пайдалану.

Кешенді көзқарас пен теңдестіру өзара байланысты компоненттердің бірлігін көрсететін әлеуметтік құрылым ретіндегі ескерту жүйелерін қарастыру, зерттеу және жүзеге асыру әдістері болып табылады. Іс жүзінде кешенді көзқарас тек қылмыстылыққа ғана емес әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани және оған әсер ететін басқа да факторларға алдын алудың алуан түрлі нысандары, әдістері мен құралдарын пайдалануды талап етеді. Егер кешенді көзқарас назарын қылмыстылыққа сан қырлы әсер етудің бір жағына ғана аударса, ал теңдестіру алдын алу қызметінің немесе онымен қатысы бар факторлар мен үрдістердің жақындастық бірлігін айырып, әр түрлілігіне көңіл аударады. Теңдестіруге қылмыстылықтың түрлері, қоғамға жат құбылыстардың себептік кешенінің пайда болу көлемі мен нысандары, әлеуметтік өмір салалары негіздеме болуы мүмкін.

Қылмыстың алдын алу қоғамның мемлекеттік-құқықтық және әлеуметтік саласындағы ішкі құрылымдардың күрделілігімен және көп жоспарлылығымен сипатталады. Алдын алудың барлық анықтамаларында басты назар оның негізгі де маңызды белгілері — *қылмысқа жол бермеуге, қылмыстық мінез-құлықты ескертуге, тұлғанаң қоғамға жат шеңберден шығар кетпеуіне* салынады.

7.2 Қылмыстың алдын алу, оның түрлері мен әлеуметтік-құқықтық қамтамасыз етілуі

Қылмыстың алдын алудың құрылымдары мен жалпы ұғымының анықтамасы оның түрлерін жіктеумен тығыз байланысты. Құқықтық, соның ішінде арнаулы криминологиялық әдебиеттерде мұндай жіктеулердің жолдары аз көрсетілмеген, сөйтседе көзқарастардың бірыңғайлығына әлі де болса алыс екендігі байқалады. Құқықтық ғылымда алдын алу түрлерін арнайы-криминологиялық зерттеу кең қолдау тапқанның белгілі. Бірақ мұның өзі осы мәселеге басқадай көзқарастың жоқтығын білмеуі тиіс. Ол өз кезегінде криминология пәніндегі берілген анықтамамен байланысады.

Қоғамға жат құбылысты алдын алу мәселесі өз алдына дербес доктрина құрып, ауқымды көлемде көтерілуі тиіс. Бұл жерде қоғамға жат құбылыстарды **әлеуметтік алдын алу теориясы мен практикасы** төмендегі үш бағытта болуы мүмкін және тиіс:

1) соғысқа қарсы, экологияны құртуға бағытталған қоғамға жат құбылыстарға қарсы ауқымды көлемде алдын алу жөнінде ілім қалыптастыру;

2) белгілі бір формация жағдайындағы қоғамға жат құбылыстарға қарсы әлеуметтік алдын алудың жалпы теориясын қалыптастыру;

3) ғылыми білімнің әртүрлі саласын және алдын алу шарттарын қоғамға жат құбылыстардың әлеуметтік алдын алу мәселелерімен теңдестіру (мемлекеттік-құқықтық, адамгершілік, мәдени және басқа да бағытта).

Шындығында әлеуметтік алдын алудың көп ауқымды доктринасын құру идеясы әсіресе, соғыс пен бейбітшілік, қоршаған ортаны қорғау мәселесі көтеріліп отырғанда көңіл аударарлық. Оның төмендегі үш түрі қашаннан мәлім болып келе жатқаны болып саналады:

1) **күні бұрын алдын алу** — негізінен қоғамдағы құқыққа сай келмейтін әлеуметтік нормаларға қайшы келетін қылықтарға, моралға қарсы күрес әрекеті ретінде көрінетін болғандықтан оған тәрбиелік күш-қуат тән;

2) **тура алдын алу** — қылмыс тудыратын себептер мен шарттарды білу және оларды жоюмен көрінеді;

3) **қайталанудың алдын алу** — қайталанып жасалатын қылмыстың себептері мен шарттарын білу және оларды жоюмен көрінеді.

Қазіргі кезде объективті сипаттары бойынша алдын алудың **екі түрі** жол тапқан.

1. **Жалпы алдын алу** — құқық бұзушылықпен күрес жүргізетін мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қылмыстылықтың себептерін; қылмыстылықтың болуы мен қылмыс жасауға итермелейтін шарттарын; сондай-ақ қылмыстылық нәтижеге жетуді жеңілдететін мән-жайларды білу, зерттеу және жою жолындағы мақсатты қызметімен көрінеді. **Мазмны бойынша** оны былайша көрсетуге болады:

а) **экономикалық шаралар** (тіркеу-есеп жүргізу, сақтау, сақталуын бақылауды жақсарту, жоғалтуды азайту, шығынның орнын толтыру және басқа);

б) **демографиялық шаралар** (көші-қон тәртібін бақылау, әлеуметтік байланыстары нашар адамдардың шоғырлануына жол бермеу);

в) **саяси шаралар** (қылмыстылықпен күресте жұртшылықтың белсенділігін арттыру). Олар тәрбиелік, мәдени-тәрбие жұмыстарымен және құқықтық оқыту жолымен жүзеге асырылатын идеологиялық шаралармен тығыз байланыста.

г) **ұйымдастыру шаралары** (қызметті, басқаруды, ресурстық, ғылыми, ақпараттық-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдірумен байланысты);

д) техникалық шаралар (күзеттік, дабылдық және сол сияқты қондырғыларды орнату мен игеру қосылады);

е) құқықтық шаралар (қару-жарақтарды сақтауға, спирттік ішімдіктерді сатуға байланысты және сол сияқты басқа да шектеу сипатындағы нормаларды белгілеу).

2. Жеке алдын алу — бұл қоғамға жат пиғылы мен бағыты бар нақты бір адамға қатысты қолданылатын көндіру мен мәжбүрлеу шараларының жиынтығы, сондай-ақ өздерінің мінез-құлқымен қылмыс жасауға бейімі бар адамдарды әшкерелеу және оларға қылмыс жасауының себептері мен шарттарын жо. немесе бейтараптандыру мақсатында тәрбиелеу, көмек көрсету, бақылау жүргізу арқылы ескертулік әсер ететін мемлекеттік органдар мен қоғамның қызметі. Мұндай қызмет пен шараларға мыналар жатады:

а) сенім (фактілерді, нақты дәлелдерді, беделді, қоғамдық пікірді және басқаларды пайдалану);

б) өзін-өзі тәрбиелеу;

в) мәжбүрлеу: тәрбиелік және медициналық сипаттағы шаралар; әкімшілік-құқықтық әсер ету; тәртіптік жауапкершілік; материалдық жауапкершілік; қылмыстық жауаптылық; қоғам-дық бетіне басу мен айыптау;

г) психологиялық, материалдық және басқа да әлеуметтік бейімделуге көмек көрсету;

д) шағын ортадағы криминогендік факторларды бейтараптандыру.

Алайда, біздің ойымызша, осындай жіктеудің аса бір қажетті буыны — *арнаулы және топтық алдын алу* көрсетілмеген. Бірыңғай, біртекті белгілер қатарының болуына және оларды өзара ішкі байланыстарына орай, қайсыбір құбылыстарды олардың ішкі байланыстары мен заңдылықтарын біріктіру мақсатында оларда арнаулы яғни ерекше топтарға бөлуге болады және бөлу керек те. Осындай жалпы қасиеттерімен біріккен біртекті топтарға қол жеткізгеннен кейін, оларды келесі талдау мен өзара салыстыруда олардың қатарындағы өзара ерекшеліктерді де байқауға болады. Қылмыстың алдын алуға сәйкес, қоғамның кез келген мүшесі тарапынан қылмысты ескертуге бағытталған қызмет «жалпы алдын алу» деп аталатын болса, арнаулы (топтық) алдын алу – бұл өздеріне тәп арнайды беогілері немесе қасиеттері бар белгілі бір жекелеген адамдарға бағытталған қылмыстың алдын алу әрекеті. Алдын алуды арнаулы (топтық) деп болу өмір қажеттігінен туындап отырған жәйт (мәселен, кәмелетке толмағандар, сотталғандар, жазасын өтеп шыққандар арасындағы қылмыстың алдын алу). Нақты өмірге мұндай қызмет өзіне тек жай қана жол тауып отырған жоқ, ол тіпті айтарлықтай нәтижесін де беріп отыр. Осыған байланысты оның небір аса пайдалы жолдарын одан әрі іздестіруге міндеттіміз. Баса айту керек мұндай

жолдар мен амалдар арнаулы — топтық ескертуді ескере отырып жүргізілуі тиіс.

Алдын алу адам мен қоғамның өзара қарым-қатынас арнайы түрде жөнге сала отырып адамның тікелей өзіне, сондай-ақ қоғамға да елеулі түрде игі әсірін тигізери сөзсіз. Қорытындысында алдын алумен ғана құқық бұзушылардың бойында қоғамға жағымды мінез-құлық пайда болады. Міне, жоғары да айтылған осындай қызметтердің нәтижесінде алдын алу сақтандыру мен қорғаушылық қасиеттеріне ие болады. Осы орайдан келіп алдын алудың ерекше әлеуметтік құндылығын баса айтуымыз керек. Өйткені ол ең бастысы жеке және қоғамдық иудделерді қорғау үшін қажет. Құқық бұзушылықты алдын алудың реттеушілік және қорғаушылық ролін айта отырып, оның маңызы, қызметі мен алуан түрлілігін айтпай кетуге болмайды. Олар — бір-бірімен тығыз байланыстағы **идеологиялық, тәрбиелік, қорғаушылық, реттеушілік, болжамдық қызметтері**.

Реттеуші қызмет — құқықтық нормалармен немесе басқа да жүйелермен бекітілген әлеуметтік талаптарға сай келетін адамдардың мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталған алдын алу.

Қорғау қызметі — оның негізгі мағынасықоғамдық мүдделер мен әлеуметтік құндылықтарды қылмыстық және өзге де қол сұғушылықтардан қорғау.

Тәрбиелік қызмет — құқық бұзушылықтың содан алу негізінен оның жүзеге асырылуына саяды, өйткені ол адамды мәжбүрлемейді, керісінше көндіруге, сендіруге ұмтылады. Яғни қылмыс жасамас үшін әуелі жазаламайды, дұрыс жолға түсіретіндей тәрбие жұмыстарын жүргізеді.

Идеологиялық қызмет — оның мағынасы алдын алу шараларының жалпы идеялық бағыттылын, олардың мазмұнының идеологиялық негізділігін, жолдарды дұрыс көрсетуін, ескерту жұмыстарының құралдары мен әдістерін қамтасыз ете білуінде.

Болжамдық қызметті жүзеге асыру құқық бұзушылықтың алдын алу теориясы мен практикасын болжамдық ақпараттармен толықтырып байыта түседі, тиісті, әсіресе ұзақ мерзімді жоспарларды жасай отырып, алдын алу қызметінің перспективалық жоспарды анықтауға жағдай туғызады. Бұл қызмет алдын алудың ағымды және алдағы міндеттерін біріктіріп, олардың ғылыми болжам негізінде нәтижелі орындалуына мүмкіндік жасайды.

Алдын алудың басқа да қызметтері турасында айтуға болады. Олардың әрқайсы тиісті қызметті жүзеге асыруға жағдай жасайтыны сөзсіз. Алдын алудың негізгі қызметі оның әлеуметтік міндеті мен іс жүзіндегі құндылығы арқылы сипатталады. Алдын алудың өзі де әлеуметтік қызмет ененін естен шығармауымыз керек.

Қылмыстылықтың алдын алу шаралары туралы айта отырып, оларды **төмендегіше жіктеуге** болатынын көрсетуге болады:

а) мазмұны бойынша (нақтырақ жоғарыда қарастырып өттік — экономикалық, демографиялық, саяси, ұйымдастырушылық, техникалық және құқықтық);

б) көлемі бойынша — былайша бөлуге болады: жалпы — қылмыстылық алдын алу жалпы мемлекет немесе аймақ бойынша бағытталған; ерекше – белгілі бір қылмыстық топтарға (пайдақорлық, кәмелетке толмағандар қылысы, т. т.); жеке — нақты бір қылмыстың себептері мен шарттарына тосқауыл қойып немесе оларды жою);

в) аумағы бойынша — республикалық, аймақтық, жергілікті, шектелген объекті не сала ішіндегі басқаштың;

г) әсер ететін объектісі бойынша — саласына немесе қылмыстылықпен күрестің негізгі бағыты бойынша;

д) әрекет ету механизмі бойынша — мынадай шараларға бөлінеді: қылмыстылықтың себептері мен шарттарын жоятын; әрекеттердің себептері мен шарттарын бейтараптандыратын; осы әрекеттерды баяулатушы, шектеуші; қылмыстылық ниеттің жүзеге асуына тосқауыл қоюы.

Күнделкті тәжірибеде «қылмыстылықты» алдын алу шараларың деген сөз тіркесі **екі ұшты ұғым** береді: *а) нақты әрекет; б) ұйымдастырылған қызмет.*

Алдын алу қоғам мүшелерін қылмыс жасаудан сақтандыру арқылы жүзеге асырылатын күрестің нағыз гуманды түрі. Ол теріс құбылыстарға жол беріп алып содан кейін түзеуден гөрі, оларға жол бермеу өте жеңіл деген түсінік туады.

7.3 Қылмыстың алдын алу жүйесі және оның іс жүзіндегі бағдары

Қылмыстың алдын алу қылмыстық-құқықтық тыйым салынған тәртіпті бұзушылық мүмкіндігін ескерту мақсатында әлеуметтік объектілерге әсер етуші органдар; ұйымдар мен мекемелер үшін күрделі де көп қырлы қызмет жүйесі болып саналады. Алдын алу жүйесін *алдын алу субъектілері мен объектілері* құрайды. Бұл жүйе әлеуметтік болып танылады, ал кез келген әлеуметтік жүйе қызмет ету және даму процестерін басынан кешіреді.

Жүйенің, оның жекелеген субъектілерінің алдын алу шараларының **мақсатты бағыты** — *қылмыстық-құқықтық тыйым салушылықты бұзушылыққа итермелейтін криминогендік жағдайлардың шиеленісіп,*

өрішуіне жол бермеуеу. Ал егер қылмыс бола қалған жағдайда жүйенің міндеті – *осы қылмыс қайталанбас үшін оның себептерін бейтараптан-дырып, алдын алу-тәрбиелік шараларды жүзеге асыру.* Сөйтіп, қылмыстың алдын алу жүйесі **реттеуші, қорғаушы және тәрбиелік** қызметтерді атқарады.

Реттеуші қызмет заң талаптары шеңберінде пайда болған қайшы-лықтар мен шиеленістерді шешуге мүмкіндік тудыратын жағдай жасаудан құралады. Бұл жағдайдағы ескерту қызметі заңның үстінен қараушылық қағидасын қамтамасыз ету шепімдерінің бірі. **Қорғаушылық қызметін** орындай отырып алдын алу азаматтардың бостандықтары мен құқықты-рының бұзылуынан сақтайды, әлеуметтік құндылықтарды сақтайды. Осы-мен қылмысты ескертудің гуманистік бағыты байқалады. Құқықтық мемле-кеттің мақсаты да осы болып саналады. Алдын алудың **тәрбиелік қызметі** адамдарды көндіру; олардың мінез-құлқын түзеу, олардың қылықтарын құқық пен гуманистік мораль талаптарына сәйкестендірумен көрінеді.

Алдын алудың тиімді жүргізілуі қоғамда адамдардың *өмір деңгейінің* бірден-бір көрсеткішін құрайды. Әлеуметтік қызметтің осы түрі неғұрлым нәтижелі болса, соғұрлым адамдар адамзаттың ең байлығына қылмыстық қол сұғушылықтан қорғалған болады. Сөйтіп, **қылмыстың алдын алу – кез келген нағыз гуманистік және құқықтық мемлекеттің құрамдас бөлігі.** Осыдан келіп туындайтыны, қылмыстың алдын алу жүйесі тек қана қызмет етуі тиіс емес, ол тұрақты түрде жетілдіріле түсуі тиіс. Мұндай жетілдіру демократиялық құқықтық мемлекет құру жалпы үрдісінің негізгі құрамы болуы тиіс.

Жүйенің ең қажетті элементтерінің бір **қылмыстың алдын алу субъектісі** болып табылады. Егер белгілі бір қызмет субъектісінің жалпы ұғымы тұрғысынан келетін болсақ, онда бұл — *осындай қызметке қатысу құзырына ие болған және соңғы мақсатқа жетуге байланысты белгілі бір міндет атқаратын қызметтік құқық пен міндеттер иесі.* Қызмет субъектісі деп санау оның жалпы ережесі бойынша, осы қызметке тұрақты және үнемі қатысуына байланысты. Қылмыстың алдын алу субъектілері жүйесіне сипаттама бергенде, алдымен оның қылмыспен күрес саласын-дағы әлеуметтік жағдайлардың өзгеруіне негізделген жоғары динамизмін ескерген жөн.

Қылмыстылықты ескерту — бұл әлеуметтік үрдісті мемлекеттік басқаруға тән әдістері деген кең мағынадағы ғана сөз емес, бұл — *қыл-мыстылыққа әсер етудің сан алуан шаралары мен әдістерін қамтитын көп субъектілі кешен, әрекеттер жүйесі.* Аталған субъектілер жіктеу түрлі негіздер бойынша жүзеге асырылуы да мүмкін. Оларды мынадай **үш топқа бөлуге болады. Біріншісі** — тікелей жеке алдын алуды жүргізетін

субъектілер. **Екінші топқа** өзінің бақылаулық және құқық қорғау қызметтерін орындау барысында алдын алу жүргізетін субъектілер жатады. **Үшінші топты** қылмысты ескерту жөніндегі қызметке басшылық жасайтын немесе үйлестірумен айналысатын субъектілер құрайды.

Қылмыстылықтың алдын алу субъектілерін дұрыс анықтау үшін алдын алу қызметі субъектілерінің **негізгі белгілерін** айырып көрсету қажет. Ондай белгілер болып мыналар саналады:

- *жүйенің тәжірибесін қабылдай алуға және пайдалануға қабілеті бар нағыз қызмет ретінде қылмыстың алдын алуды мақсатты жүзеге асыру;*

- *«көлденеңіненң (координация) және «тікесіненң (субкоординация) жүйенің барлық элементтерімен байланыс-тылығы;*

- *жүйенің «басқарушың механизмінің әміріне сәйкес өзінің мінез-құлқын жүзеге асыру;*

- *осы жүйемен әсер ету мен шектеулерін объектінің нақты жай-күйімен анықталатын мінез-құлқыты таңдап алу мүмкіндігі.*

Осы жоғарыда аталған белгілердің бірде біреуін игере алмаған органдар, ұйымдар мен жеке адамдар қылмыстың алдын алу субъектісі ретінде қарастырылуы мүмкін емес. Сондай-ақ негізгі қызметі алдын алу мақсатына тікелей бағытталмаған орган немес ұйымда алдын алу субъектісіне жатпайды.

Осыған орай, нақты айтқанда, қылмыстың әлеуметтік алдын алу субъектісінің шеңберіне құқық қорғау органдарығана кіреді. Сонымен бірге қылмыстың алдын алу субъектілерін көрсетілген субъектілермен ғана шектеу дұрыс болмаған болар еді. Қоғамда өздерінің негізгі қызметтерімен бірге іс жүзінде құқық бұзушылықты ескерту ісін жүргізетін әлеуметтік субъектілер де бар. Ондайлар тіпті құқық қорғау органдарынан да көп. Осыған байланысты осында **ескерту қызметімен айналысатын негізгі субъектілердің тізімін** ретімен көрсетіп бағайық:

1. *Қылмыстылықты ескертудің саяси басшылығымен айналысатын субъектілер Қазақстан Республикасының Президенті және соның жанындағы осы саладағы даму перспективасы мен саяси бағытын анықтайтын Қауіпсіздік кеңесі болып табылады;*

2. *Құқықтық реттеу мен басқару билігінің субъектілері Қазақстан Республикасының Парламенті мен Үкіметі, әкімдер және әртүрлі дәрежедегі әкімдер;*

3. *Ескерту қызметін үйлестіру субъектілері болып мыналар саналады:*

а) *ұжымдардың алдын алу кеңестері;*

б) *қоғамдық тәртіп сақтау пункттері;*

в) *ведомствoarалық үйлестру кеңестері;*

г) ведомство ішіндегі үйлеструді қамтамасыз ететін қызметтер (штабтар, ұйымдастыру инспекторлық бөлімдер және басқалар);

д) осы қызметті басқа да міндеттерге байланысты жүзеге асыратын органдар (құқықтық тәрбие жөніндегі үйлестіру кеңестері, жол қауіпсіздігі жөніндегі комиссия және басқалары);

Ескерту қызметі **бағыты бойынша** басқаруды жүзеге асыратын субъектілер болып мыналар саналады:

а) құқық қорғау органдары (сот, прокуратура, ПМ, ҰҚК, үштік сот, адвокатура, қоғамдық құрамалар және басқалар);

б) мамандандырылған инспекциялар, бақылау органдары, мемлекеттік қалып (мемстандарт), еңбекті қорғау жөніндегі инспекция, қаржылық бақылау органдары және басқалар;

в) шаруашылық министрліктері мен өзге де ведомстволар өздерінің негізгі міндеттері шеңберінде;

г) қоғамдық ұйымдар мен еңбек ұжымдары.

Сонымен қылмысты ескерту жүйесі үшін мыналар тән:

1) қылмыстылықты азайту, құқықтық реттеу, ғылыми-әдіетемелік және ақпараттық қамтамасыз ету саласындағы мақсаттың, саяси тұжырымдардың бірлігі;

2) ақпарат алмасу, қызметті үйлестіру негізіндегі әрекеттер бірлігі;

3) жалпы әлеуметтік жағдайдың динамизмі, өзгеруі;

4) қылмыстылықты ескерту шараларының қолдау табушылығы, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, азаматтардың қызметтерінің үйлесім табуы.

Ескерту қызметі субъектілері жүйесін одан әрі жетілдіре түсу **алдын алу қызметін ұйымдастыру теориясын** жасауды талап етеді.

Қылмыстылықты ескерту жекелеген субъектілері қызметінің ерекшеліктеріне мыналар жатады:

Саяси бастылық, құқықтық реттеу және басқару билігі субъектілері мыналармен айналысады:

а) қылмыстылықпен күрес бағдарламасын жасау;

б) қылмыстылықтың жалпы жай-күйін талқылау және лауазымды адамдарды тыңдау;

в) қабылданған шешімдердің орындалуын бақылау;

г) қабылданатын шешімдерді талдаудан және сараптан өткізу;

д) үйлестіру.

Қоғамдық құрамалар мен еңбек ұжымдары, жекелеген азаматтар мыналарды қолданады:

а) сендіру шараларын;

б) тәрбиеге алынғандарды бақылау;

- в) шептік, тәлімгерлік;
- г) ішкі қауіпсіздікті қорғау;
- д) аймақтық бағдарламаларға қатысу;
- е) қоғамдық тәртіпті сақтау пункттері, үй комитеттері, ата-аналар комитеті, отбасы;
- ж) қоғамдық қозғалыстар мен діни ұйымдар.

3. Ішкі істер органдары:

а) учаскелік инспекторлар жеке қылмыстық ескерту жасалатындарды алдын алу есебіне қояды;

б) кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекция қараусыз және жетім балалармен айналысады;

в) қоғамдық тәртіп күзеті — күзеттік қызметпен, бекеттермен, қоғаммен байланыспен;

г) жол патрульдік полициясы — үгіт-насихат жұмысымен, әкімшілік жауапкершілікке тартумен, қылмыскерлерді ұстаумен және басқа;

д) қылмыстық іздестіру — жедел есеп жүргізумен, жасырынып жүрген қылмыскерлерді іздестірумен, қылмыс-тарды ашумен;

е) тергеу — қылмыстық іс қозғаумен, тергеумен, қылмыстың жасалуына кінәліні анықтаумен, олардың кінәсін дәлелдеумен, тергеушінің ұсынысымен;

ж) жаза өтеу мекемелері — қылмыстың қайталануын ескертумен.

4. Соттар мен прокуратура мыналармен айналысады;

а) жаза қолданумен және жазаның болмай қалуымен;

б) қылмыстылықтың себептері мен шарттарын анықтаумен;

в) үкімнің әділдігімен;

г) жариялықпен;

д) жеке анықтаудың орындалауын бақылау және қадағалаумен;

е) құқықтық насихат жүргізумен.

5. Кеден комитеті және өзгі де құқық қорғау органдары да түрлі ескерту қызметтерін орындайды.

Солай бола тұрғанмен қылмыстың алдын алу субъектілерімен бірге **әсер ету объектілері** де болады. Біздің қоғамымызда қоғамға жат құбылыстардың әлеуметтік алдын алудың жалпы объектісі ең алдымен адамдардың қоғамға жат мінезқұлықтарды себептері мен шарттарын тудыратын қоғамдық қатынастар деп тануға болады. Криминологиялық әдебиеттерде алдын алу әсерінің жалпыға танымал **бірден-бір объектісі қылмыстылық** деп айтылады. Бұл жерде алдын алудың объектісі тек қана қылмыстылықтың өзі ғана емес, қылмыстың субъектісі саналатын тұлға, сол тұлғаның қалыптасуына әсер еткен жағдай болып табылады.

8. НАҚТЫ ҚЫЛМЫС СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ

8.1 Нақты қылмыс жасау себептері мен шарттары ұғымы

Жекелеген қылмыстық мінез-құлық деңгейінде зиян келтіру механизмін зерттеу мен анықтау үшін диалектиканың бастапқы әдістемелік қағидаларына жүгінуіміз қажет. Осы бағытта **«жекелеген», «ерекше» және «жалпы»** әрекеттер нақты құбылысты, белгілі бір құбылысты, объективті шындықтың белгілі бір жақтарын көрсетеді.

Әр ғылымның өзінің ілімдік **«бастапқы дәні»** болу керек. Химияда зерттеудің бастапқы нүктесі жекелеген элемент болып саналады, биологияда — жекелеген тіршілік иесі, криминологияда — **қылмыс** (жеке мінез-құлық). Химиялық элементтер тобындағы әрқайсысы ішінара бір бірімен байланыста, бірақ олардың арасында бірін-бірі қайталамайтындай өз қасиеттері бар. Биологияда тіршілік иесі тек жеке ғана емес, бірін-біріне жақындастыратын жалпы белгілер болады. Осындай қайталанатын елеулі белгілердің негізінде қайсыбір ерекше түрлер қалыптасады. Демек, ерекшелік категориясы түрлілік және маңызды қайталанушылықтың көрінісі. Ерекше бір қатынаста жалпы болып көрінсе, енді бір қатынаста жеке ретінде көрінеді. Мысалы, тегі бойынша жеке болса, ал жеке адамға байланысты жалпы болып көрінеді.

Адам ұғымының **жеке, ерекше және жалпы нысандары** — қоғамдық дүниеде, дүниетанымдық нысанда ғана көрінетінін ескеру керек. Сондықтанда, **жеке қылмыстық мінез-құлықтың себепті кешені** туралы айтқанда, сөз себептің өзі немесе белгілі бір жағдайда нақты жеке адамды зерттегенде анықталатын себептер туралы емес, тек қана оның зиян келтіру механизмі жөнінде болады.

Кез келген қылмыс — күрделі құбылыс. Тек құбылыс болғандықтан күрделі емес. Ол бірқатар өзара байланыстар мен өзара әрекеттестіктердің белгілі бір нәтижесі. Осы факторлардың өзінің сан алуандығы да аз болмауы мүмкін. Басқаша айтқанда, басты, шешуші фактор қандай немесе осы нәтижеге қандай адам қатысады? Бұл ең алдымен белгілі бір қылмыс жасаған индивид немесе адам тұлғасы. Онсыз салдардың өзі — қылмыс та жасалмаған болар еді. Бірақ индивид — саналы жан, сондықтан ол қылмыстық әрекет (әректсіздік) жасау кезінде белгілі бір ерікке ие болады. Демек, ең алдымен бұл жерде қылмыскер тұлғасының еріктілік әрекеті көрінеді.

Қылмыс, адамның кез келген қылығы сияқты **тұлғаның жеке қасиетінің өзара әрекеттестігінің және адамның нақты бір мінез-құлықтық шешім қабылдаудағы объективті (индивид үшін сыртқы) жағдайы.**

Кез келген жеке қылмыс бір жағынан *жеке адамның жеке ерекшеліктеріне* — оның қажеттіліктеріне, себептеріне, мақсатына, ең соңында әрқилы әлеуметтік құндылықтар мен тәртіптеріне көзқарасы мен қатынасына, соның ішінде құқықтық ұйғарымдар мен тыйым салушылыққа, екінші жағынан *сыртқы объективті жағдайлардың жиынтығына негізделеді, абайсыздықтағы қылмыс нәтижесіне жеткізетін қасақана қылмыс не әрекет немесе әрекетсіздік жасау ниеті мен бел байлаушылық тудырады.* Мұнымен бірге жекелеген қылмыстардың себептерін зерттеу мен тұлғалық ерекшеліктердің алдын алу бағытында криминология үшін қажеттісі тек статикасы ғана емес, ең бастысы олардың динамикасы — пайда болуы дамуы, яғни тұлғаны адамгершілікке қарай қалыптастыру шарттары қажет.

Айтылғандарды қорытындылай келе нақты қылмыс жасау — жеке адам адамгершілігінің қалыптасуына теріс ықпалдың пайда болуы мен қылмыстық жағдайға әкеп соқтыратын сыртқы объективтік мән-жайлардың пайда болуына байланысты тұлғаның теріс адамгершілік-психологиялық қасиеттерінің өзара әрекеттестігінің нәтижесі деп айтуға болады.

Тұлғалар мен әлеуметтік шындықтың өзара байланыстарының осы екі деңгейін ескере отырып жекелеген қылмыс себептеріне талдау жүргізілуі тиіс. Бұл талдау осы сияқты мінез-құлықтың субъективті себебі, сондай-ақ нақы бір қылмыс жасауға итермелейтын, жеңілдететін және мүмкіндік беретін сыртқы (объективті) жағдайлар мен мән-жайлар болып саналатын теріс пиғылды адамгершіліктік-психологиялық қасиеттердің қалыптасуы әсеріндегі жеке қылмыстық мінез-құлық пен шарттар механизмін қарастыруды ұсынады.

8.2 Нақты қылмыс жасаудың әлеуметтік-психологиялық механизмі

Нақты бір қылмыс жасаудың әлеуметтік-психологиялық механизмі адамның кез келген қылығы ретінде оның әрекет етуінің белгілі бір элементтері мен кезеңдерінен құралады. *Нақты қылықтың психологиялық элементі болып,* осы қылыққа байланысты *қажеттілікті, мүддені, себепті, мақсатты көрсететін адамның адамгершілік қасиеті саналады.* Ал *қызмет ету механизмінің кезеңдері* адамгершілік қасиеттердің қалыптасуы, оларды өміршеңдікке айналдыру, мінез-құлықтық шешім қабылдау және оны жүзеге асыру болып табылады.

Қылықтың қылмысқа бағыттылығы оның жасалуының психологиялық ерекше сипатына, дұрыс мінез-құқық механизмінің айырмашы-

лығына байланысты емес, осы екі механизмнің жекелеген буындарының жетімсіздігіне және қалыптасудың түрлі кезеңдерге бұрмалануына байланысты. Қылықты қылмысқа айналдыратын мұндай жетімсіздікпен бұрмалану аталған психологиялық механизмінің кез келген буынында, оның қызмет етуінің бір немесе бірнеше кезеңдерінде болуы мүмкін, сондай-ақ олардың әртүрлі үлес салмағы және әртүрлі уақыта әрекет етуге ие болуы мүмкін. Сонымен бірге жетімсіздік пен бұрмалау адамгершіліктің қалыптасу жағдайында уақыт бойынша қылмыстан оның дәл жасалу сәтінен алшақтау болады, ал әсіресе ересек адамдар жасаған қылмыста мүлдем болмайтынын ескеру қажет.

Қылмыстық қылықтың психологиялық механизмінің буындары мен кезеңдерін зерттей отырып, қылмысқа әкеп соқтыратын оның жетімсіздіктері мен бұрмалануларын ашуға, осындай бұрмаланудың арғы жағында не жатқанын анықтауға, соның негізінде алдын алу қоғамдық мүдделердің сәйкес, жеке мүддені қоғам мүддесінен жоғары қою шиелініске жетелеп оның арты қылмыс жасаумен тынуы мүмкін. Мұндай сәйкесіздікті өмірден жиі көруге болады.

Сөйтіп, **жеке қылмыстың тікелей психологиялық себептері** адамның қоғамдық мүдделерге қарамастан **өзінің қажеттігін қанағатандыру** болып саналады.

Қажеттілікті өзінің әлеуметтік мазмұны мен мәніне қарай мынадай түрлерге бөлуге болады:

1) **адамның өмірін, күн көруін қамтамасыз ететін қажеттілік** (тамақ, жылу, өзін өзі қорғау және басқалар);

2) **қарапайым, әлеуметтік қолдалған қажеттілік** (білім алу, қарым-қатынас жасау, менмендық, тұрмыстық қалыптасқан жағдайлар);

3) **өзгерген** — шеңбері тарылған өмірге қажетті деген қарапайым қажеттіліктің өңін айналдыруы.

4) **бүлінген, әлеуметке қарсы** — қоғамдық және жеке мүдделерге қарсы әрекеттермен айналысып; содан қанағат алу (маскүнемдік, ақсаусақтақ, арамтамақтақ, нашақорлық).

Осы аталғандардың арасынан ең қауіптісі — бүлінген, әлеуметке қарсы қылмыстық әрекет жасау. Оны жалпы бұқара арасындағы жүзеге асырылуы барлық қылмыстардың 10-12 пайызын құрайды: Көптеген жағдайда қылмыстылық әрекеттер қажеттіліктің мазмұнына емес, оны қанағаттандыру әдістерінің сипатына байланысты.

Өзінің қажеттілік мүддесін қанағаттандыру үшін жеке адам осыған байланысты мүмкіндіктерді ой елегінен өткізеді, оған жағдай туғызытын және бөгет жасайтын кедергілерді өлшеп-пішеді, осындай сипаттағы мақсатқа жету үшін соның жолдарын ойластырып, құралдарын сайлайды.

Адамның қажеттілік пен мүддені сезінуінің осындай психологиялық процесінің маңызды ерекшелігі осы ойын жүзеге асыру кезеңінде тиісті шешім қабылдауында, атап қайтқанда осы ойын қанағаттандыса ма екен; әлде сабыр ете тұрса ма екен, оны қандай жолдармен, қандай құралдарды пайдаланып орындаса екен. Осындай ойлар мазалайды. Осындай ойлардың бірін **таңдау мүмкіндігі** олардың бірнеше түрінің болуымен анықталады. Егер ондай жолдар мен амалдар ойластырылмаған кейбір жағдайда әрекет қылмыс деп саналмайды. Таңдаудың қажеттігі белгілі бір шешімдердің әртүрлі әлеуметтік мәніне байланысты, ал таңдау адамның адамгершілік мәніне байланысты.

Осы жоғарыда айтылғандарға байланысты, қылмыстың алдын алудың басты бағыты тұлғалардың бойында тиісті адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, әрбір адамның бойындағы қажетті әлеуметтік жағдайға сай болуын, олардың өз қажеттігін қанағаттандыруда қоғамдық мүдделерге орай реттеу мен келісімге назар аудару білуге үйрету болып саналады. Сөйтпін, нақты бір қылыққа әсер ететін адамның адамгершілік қасиеті тумысынан яки болмаса кездейсоқ пайда болмайды, оның өмір сүрген уақыт ішіндегі ортаның жағдайына қарай қалыптасады. **Ортаның жағдайы қандай болса** оның да өмір жолы соған бейімделіп; соған орай оның тұлғасы қалыптасады: Мұндайда әрине көптеген **кездейсоқтық** тап болады, сол кездейсоқтықтың да өзіндік заңдылықтары болары сөзсіз. Оның арасында жақсылығы да жамандығы да болады. Басты міндет осыларды екшеп; жамандықтан қашып, жақсылыққа үйір бола білу. Сол арқылы өзінің жағамды адамгершілік қасиетін қалыптастыру керек. Бұл орыда ішкі істер органдарының да атқарар рөлі аз болмайды.

8.3 Нақты өмірлік жағдайдың нақты қылмыс жасаудағы нақты рөлі

Қолайсыз жағдайларда қалыптасқан адамгершілік қалыптасуының әсерінен пайда болған адамның тұлғалық теріс қасиеттері белгілі бір жағдайда қылмыс жасауға әкеп соқтырады.

Қылмыстық жағдай — тұлғаның әлеуметтік ортадағы өзара әрекеттестігінің ерекше деңгейі, сонымен бірге адамның адамгершілігі қалыптасу кезінде **қолайсыз жағдайларға байланысты** қылмыс жасауға мәжбүр болуы.

Жағдай кең көлемде болуы мүмкін (мысалы, елдегі қуаншылық әсерінен егіннің шықпай қалуы) немесе белгілі бір шектелген кеңістікте орын алуы мүмкін — тұрғын-үй дауы. Ол сонымен бірге ұзақ сипатқа

(отбасының ыдырауы; берекесіздігі) немесе біржолғы қысқа мерзімді (дүкен кезегінде ұрыс-керіс). Осының бірінші көрінісінде адамның психологиялық өзгеріске ұшырап, жанжалдан қылмысқа дейін жеткенінше, белгілі бір уақыт аралығына дейін жағдай қылмыстан алшақтау болады; екіншісінде — жағдай мейілінше қысқара түсіп; оның арты қылмысқа айналады. Өзінің әрекет ету көлеміне қарай жағдай бір шеңберден аспайтындай болуы мүмкін — белгілі бір адамдар төңірегінде ғана (ауру-сырқау, ұрыс-керіс, жеке мүлкінің жойылып кетуі), сондай көпшілікке әсер ететіндей көлемде болуы мүмкін (апат, зілзала, ұжымдағы хал-ахуалдың нашарлығы).

Пайда болу көздеріне байланысты жағдайды *адамдардың өздері жасаған; табиғаттың дүлей күшімен; физикалық құбылыстардың және табиғи заңдылықтармен пайда болған* (апатқа ұшырататын ауа райының қолайсыз жағдайы, өрт немесе су тасқыны салдарынан мүліктердің бүлініп-жойылуы) деп болу жолға қойылған. Адамдармен жасалған жағдай кінәлінің өзінің немесе өзге де адамдардың әрекеттерімен байланысты болуы мүмкін. Жоғарыда айтылған екі жағдайда да бұл әрекеттер заңды, заңға қайшы немесе тіпті қылмыстық болуы мүмкін. Кінәлінің әрекетімен байланысты жағдай қылмыс жасау үшін әдейі ойластырылған болуы немесе ешқандай ниетсіз болуы мүмкін (ішімдік ішіп мас болу, бұзақылық пен жол-көлік апаты салдарынан қылмыс жасауға ұрыну). Өзге адамдарға (кінәліден басқа) байланысты жағдай арасынан виктолмологиялық деп аталатын («виктолмологияң — қылмыстың құрбаны туралы ілім) қылмыстан жәбірленген адамдар туғызған жағдай ерекше деп саналады. Дегенмен есте сақтауға тура келеді, қылмыскерге қарағанда жәбірленушінің жағдайы қылмыстық сипатта болу керек, жалпы қылмысқа оның өзі итермелегендей болуы керек.

Пайда болу көздері бойынша аралас жағдайлар болуы мүмкін: адамдардың әрекетімен, сондай-ақ табиғи апаттың салдарынан (мысалы, ауа райының қолайсыз жағдайына, көріністің нашарлығына байланысты жолдың жөндеу жұмыстары жүріп жатқан жеріндегі ақаулықты байқамай алкогольдік ішімдік ішіп алған адамның жол-көлік апатын жасауы).

Криминогенді жағдайды мазмұнына қарай мынадай түрлерге бөлу жолға қойылған:

1) проблемалық — адамның белгілі бір мақсатқа жету жолында белгілі бір қиындыққа, бөгетке ұрынуы (мысалы, қалыңдықтың ата-анасы қызы үшін көп мөлшерде қалың мал сұрауы).

2) шиеленісті — кінәлінің мүддесі және алған бағыты мен өзге адамдардың немесе мемлекет пен қоғамдық ұйымдар арасындағы өткір қарама-қайшылықтар мен ашықтан-ашық қақтығыстарға байланысты

(отбасындағы немесе жұмыс орнындағы шиеленіс, ұрыс-керіс, жанжал, дау-дамай және басқа).

Кінәліге әсер ету сипатына қарай жағдай мынадай болуы мүмкін:

1) экстремальды-ерекше — белгілі бір адамға күтпеген жерде ерекше әсер ету (кездейсоқ шабуылға тойтарыс беру үшін қажетті қорғанысты шегінен шығарып жіберу);

2) азғырушы немесе арандатушы — қылмыс жасауға мәжбүр етуші, итермелеуші әрекет (ұрлық жасауға мүмкіндік туғызатын мүліктің қараусыз, күзетсіз қалуы, жәбірленуші зорлық жасауға мүмкіндік туғызатын қылық);

3) бәсеңдетуші — белгілі бір жағдайға негізделген психологиялық өзгерісті бәсеңдетеді (отбасындағы ұрыс-керіспен кейін жұмысында әріптесіне қатты сөз айтумен ғана тыну).

Жеке қылмыстық мінез-құлық механизмінде жоғарыда айтылған криминогендік жағдайлар қылмыс жасауға себеп туғызып, **қылмыстылық қол сұғушылықтың сипаты мен мақсатын анықтауда** айтарлықтай рөл атқарады.

Қылмыс жасау жағдайы объективті мазмұны, анықталатын оқиғалар мен мән-жайлар арқылы субъективті сезінуге негізделген тұлғалық мәнге ие болады. Объективті мазмұн мен субъективті мән кейде бір-біріне сай келеді, кейде бір-бірінен мейлінше алыстап кетеді. Мысалы, алдамшы көзге шөп салушылық пен себепсіз қызғаныш қорлаушы қылмысқа итермелейді.

Жағдайды субъективті түсіне білу жеке адамның тұлғалық адамгершілік-психологиялық қасиетіне байланысты және ол қылмыстың жасалуының себебін түсіне білу үшін өте мәнді. **Жағдайды бұрмалай түсіну адамның теріс адамгершілік қасиетінің салдары** (көре алмаушылық, ызақорлық, арамдық, ішімдікке салыну және басқа) немесе **түйсігінің нағыз психологиялық ақаулығының нәтижесі болуы мүмкін** (қажетті қорғану кезінде қауіптілікті асыра бағалауы, жолда келе жатып жағдайды дұрыс бағдарлай алмауды).

Қылмыстың жағдайы адамның **қоғамға жат мінез-құлықты таңдап алу шешіміне** әсер ететін барлық мән-жайлардың жиентығы ретінде осы шешімге **қолайлылық туғызып қана қоймай, оған қарсы да тұра алады**. Осы екі мән-жайдың өзара байланыстарына орай жағдай әртүрлі дәрежедегі қылмыстылық туғызуы мүмкін: **қылмысқа итермелеу, арандату немесе тек қана жағдай туғызу, оның, яғни қылмыстың жасалуын жеңілдету немесе қарсы тұрып, жолын кесу**. Бірақ адамның әрекетті қалай жасауы тек қана криминогенді жағдайға байланысты емес, опың адамгершілік-психологиялық қасиеттерінің өзара байланыстарына қатыс-

ты. Мәселен, мінезі жақсы адам ерекше қолайсыз, ауыр жағдайда ғана амалсыздан қылмыс жасауы мүмкін. Ал, керісінше мінезі жеңілтек, әлеуметтік жат мінезді адам (рецидивист-қылмыскер, шектен шыққан маскүнем) кез келген жағдайда қылмыс жасауға жақын тұрады.

Осыған байланысты ішкі істер органдары жүргізетін алдын алу шаралары үшін, бір жағынан нақты жағдай туғызатын қылмыстылықты жою және қылмыстылыққа қарсы шараларды күшейту қажет, басқа жағынан – адамдардың бойында тиісті адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, теріс қасиеттерге жол бермей, жақсы қасиеттерге жол ашу қажет.

Криминогендік жағдайдың элементтері болып сонымен бірге *қылмыс жасауға мүмкіндік туғызатын мән-жайлар* саналады. Кейде жекелеген адамдардың мінез-құлқын жөнге салуда ұйымдастыру жұмыстары, кейде табиғи жағдайлар жетіспей жатады. Мысалы, қоймаларды күзетудің нашарлығы, есеп жүргізу мен бақылаудың жетіспеушілігі, салақтық ұрлық жасауға; жәбірленушінің мас болуы – оны тонауға; ауа райының бұзылуы — күзетіп тұрған жерінен қашып кетуге жағдай туғызады. Мұндай *мән-жайлар құқыққа қайшы немесе тіпті қылмыстық сипатқа ие болуы мүмкін* (мысалы, баласының бос уақытын қалай өткізіп жүргенінін ата-анасының қадағаламауы, бөтеннің мүлкін күзетуге олақ қарау). Аталған жағдайлар қылмыстың жасалуына тура әсер етпей, тек оған мүмкіндік қана туғызатын болғандықтан қылмыстың себебі емес, **шарты** болып саналады. Кінәлі оны білмеуі де мүмкін. Дегенмен, мұндай мән-жайлар адамның қылмыс жасаудағы шешіміне әсер ететін болғандықтан, олар жеке адамның қылмыстық мінез-құлқының психологиялық механизмінен орын алады.

Жеке адамның қылмыстық мінез-құлқын бүлдіретін мән-жайлар әлеуметтік өмірдің әр саласында (экономикалық, ұйымдың-басқару, әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық және басқа) көрінетін факторлардың әрекет етуінің мазмұны мен сипатын әр қырынан көрсететін мейілінше күрделі себептік кешен болып саналады. Соған сәйкес, осы факторларға қарсы кешенді ықпал ететін заң да оңтайлы болуы керек. Әсіресе, жеке-алдын алу жұмыстарын жалпы қылмысқа қарсы шаралармен барабар салыстыруға болмайды. Алдын алу әсері белгілі бір адамның тұрмыстық жағдайына және оны қоршаған ортаның жағдайына байланысты жүргізілуі керек. Тәрбиелік мақсаттағы алдын алу шаралары адамның бүкіл өмір салтын жанжақты қамтыған жерде нәтижелі болатынын естен шығармау керек.

Барлығына сәйкес — *жеке қылмыстық мінез-құлыққа әсер ететін себептер мен шарттар әдетте уақытқа* байланысты. Соған сәйкес, алдын алу шаралары тек болған іске ғана бағытталмай, алдағы уақытта болады-ау деген істің де бағытталуы тиіс. Осының бәрі ішкі істер органдарының алдын алу шараларын атқаратын қызметкерлерінен кримино-

логиялық терең талдау жасай білуді, нақты адамның тарихын зерттеп-талдай білуді (өткен тарихи өмірі күдікті адамдарды қоса), сондай-ақ жеке адамның қоғамға жат мінез-құлықтарын айыра білуді және осыған байланысты тәжірибесі мол болуын талап етеді. Мұнымен бірге келелі міндеттері көбінесе алдыналу жұмыстарын мақсатты және нәтижелі жүргізілуін талап етеді. Ал мұның өзі жеке адамның мінезін қалыптастыруға және осал тұстарын дамыта түсуге айтарлықтай септігін тигізеді.

Қылмыстың алдын алу шараларының негізділігінің қажетті шарты жасалған қылмысқа байланысты мән-жайларға объективті түрде баға беру болып табылады. Адамның ниетін, көзқарасын, әдетін тек қана оның қылығы арқылы талдауға болады. Бұл сонымен бірге қоғамға жат қылықтарға да тән. Ішкі істер министрлігінің нормативтік құжаттары ПБ қызметкерлерін қоғамға жат қылықтары күні ертең қылмысқа ұласатын адамдардың жүріс-тұрысына баса көңіл аударды ұсынады. Бұл әсіресе, қоғамға жат арамтамақтың өмір салтын ұстанатын, қылмысқа бір табан бұзақылықтар жасайтын адамдарға байланысты (ұсақ-түйек бұзақылық, ұсақ-түйек ұрлық және басқалар).

Нақты өмірде кездесетін *жағдайлар өзінің мазмұнына байланысты проблемалыққа айналуы мүмкін*. **Проблемалық жағдай** — бұл белгілі бір шеңберінде қиындықтары көп, субъектінің мақсат тұтқан кедергілері бар жағдай. Проблемалық жағдайдың *абайсыздықта жасалатын қылмыстарда* алатын орны ұлан-ғайыр. Мұндай жағдайлар кенеттен, кездейсоқ субъектінің ойлауына, шешім қабылдауына уақыт жетпей қалғанда болады. Проблемалық жағдай көп ретте өте қауіптілігімен сипатталады. Мұндайда оның қауіптілік көздері табиғат күшінен де пайда болуы мүмкін (дауыл, жер сілкінісі, таудағы сел немесе қар көшкіні т.т.). Әрине, мұндай оқиғаны адам өз қолымен жасай алмайтындықтан оған ешкім жауапты емес, бірақ адамдар осындай жағдайда дұрыс әрекет жасамағаны, белгілі бір дәрежеде сақтық шарасын ұйымдастырмағаны үшін жауапты болып саналады. Жағдайдың қауіптілігі үшінші бір адамның әрекетімен де жасалуы мүмкін.

Нақты өмірлік жағдайдың шиеленіскен түрі де болуы мүмкін. **Шиеленіскен жағдай** деп тараптардың мүдделерінің, көзқарастарының және ұмтылыстарының бір-бірінен қарама-қайшы келуі деп түсінеміз. Шиеленісті жағдайдың тараптары болып қылмыскер мен жәбірленуші немесе қылмыскер мен билік органдарының өкілдері саналады. Шиеленісті жағдай оған қатысушылардың бір жағы жеңіп, екінші жақ жеңілетін қатаң бәсекелестік және қатысушылар арасындағы дау-дамай шектен аспайтын текетіреспен бітетін қатаң емес бәсекелестік болып бөлінеді.

Шиеленістердің *сыртқы және ішкі екі жағы* болады. **Шиеленістің сыртқы жағы** — бұл екі күштің қарсыластығы. **Ішкі жағы** — бұл түрлі

ақпараттық жүйелердің ара қатысы, «бәсекелестердің мінез-құлқына негізделген өзара байланысты және өзара анық таушы ойлаған міндеттерді екі жақты шешу. Шиеленісті жағдайда қарсылас жақ қашанда рефлексия деп аталатын орынды шешім тауып шығуға тырысады. Ал мұны екінші жақ басқаша ойластырып өз әрекеттерін жасап бағады. Бұл жерде шиеленіске қатысушылардың әрқайсысы (мейлі қылмыскер, мейлі полиция болсын) өз ойлары мен қорытындыларын жұмсайды. Нәтижесінде қайсының рефлексия дәрежесі жоғары, кім нақты жағдайды дұрыс бағалайды, кім қарсыласының осал жақтарын аңғарып қалады сол жеңіске жетеді. Осындай рефлексорлық процестерді зерттеу мен ескеру көптеген қылмыстардың жасалу механизмін игеруге көмектеседі.

Психологиялық механизмге келетін болсақ, бұдан бұрын айтып өткеніміздей, жеке қылмыс деңгейіндегі себептілік тізбегінің негізгі буыны қылмыс субъектісінің өзі болып қала береді. **Қылмыс жасауға себеп болатын** өзге мән-жайлардың арасынан мінез-құлықтың қажет етуі (қызығушылығы) мен ниетінен туындайтын психологиялық факторлар аса маңызды орын алады. Бұл факторлар қасақана қылмыстық әрекеттердің себептерінің құрылымын анықтауда айтарлықтай маңызға ие болады.

Қылмыстық мінез-құлықтың психологиялық механизмінің шешуші элементтері болып нақты қылмыстың себептерін талап ету болып табылады.

Кез келген қылмыстың себептері нақты қылмысты нақты талдау барысында анықталады.

Былай қарағанда *адамдардың қажеттігі қарапайым биологиялық және физикалық қажеттіктен бастап* (тамақ, киім-кешек, ұйқы, т.т.) *материалдық және рухани түрдегі әлеуметтік қажеттікке дейін* (білім, еңбек, адамдармен араласу) сан-салалы және әрқилы. Қажеттік әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және өзге де қоғамдық қатынастардың әсерінен өзгеріске ұшырып отырады. Тіпті қажеттікті қанағаттандырудың өзі де өз бетінше қажеттік болып санала алады. Мысалы, кітап жинау қажеттікті қанағаттандырудың өз алдына бөлек қажеттік болуы немесе кітап жинау танымдық қасиетті қанағаттандырудың жолы болуы мүмкін. Мұндай қажеттік өрши келе библиофилдікке айналуы да мүмкін.

Өмірге керекті қажеттікті **қарапайым**, яғни құптарлық және түрі өзгерген (бір түрден екінші түрдің басымдылығына байланысты оның мазмұнының бүлінуі), **бұрмаланған**, яғни әлеуметтік-ұятты деп бөлуге болады. **Бұрмаланған және бүлінген** қажеттіктер **жаман әдет пен талғамға негізделеді**. Кей кезде қажеттіктің өзі де, сонымен бірге оны қанағаттандыру жолдары да қоғамға жат құбылысқа айналады (мысалы, қолға түсе

бермейтін өте құнды бұйымдарды ұрлау). Жалған қажеттіктер көптеген жағдайда қылмыстық мінез-құлықтың қылмыстық дәлеліне негізделеді.

Дегенмен, қажеттіктің рөлін былайша арттыра беруге де болмайды. Өйткені ол қылмысты тікелей тудырмайды, сезім, мүдде, шешім, көзқарас, сенім механизмдері арқылы тудырады. **Қасақана қылмыс жасау механизмі**, яғни нақты өмірлік жағдайдың бар болуы мынадай үш буыннан тұрады: **а) ниеттілік; б) қылмысты жоспарлау; в) қылмысты орындау.**

Ерекше әрекеттің өзі бастапқы мінез-құлық бағалаусыз, бақылаусыз әрекетке айналған кезде рефлекторлық, инстинктілі (дәлелсіз) және импульсивті актілер арқылы саналылықпен жасалған деп танылады. Ерікті әрекеттің мазмұны оның **ниетімен және мақсатымен** анықталады. Ерікті әрекет жасауға ішкі процесс – ниеттілік ықпал жасайды. Сондықтан талап адаммен ниет деп бағаланса, ал оны жүзеге асыру мақсатпен реттеледі.

Мақсат — ниетті жүзеге асырудың өзіндік жолы. Басқаша айтқанда — бұл *алдын ала болжау мен соны тілеудің нәтижесі*. Бұл — ішкі ойдың «нәтижелі моделі». Нәтиже мақсатқа байланысты болады. Ол *тікелей және жанама* болуы да мүмкін. **Тікелей нәтиже** — бұл мақсаттың құрамына енеді, ол орындалуы немесе орындалмауы мүмкін (қастандық). **Жанама нәтижеге** мақсат «асыра орындалғанда» қол жеткізуге болады. Негізгі және ойластырылған мақсаттан басқа адамның іс-әрекетінде күтпеген, кездейсоқ қылықтар да кездесіп қалуы мүмкін.

Ниет — мінез-құлық әрекетінің «алдында» болатын бастапқы қоздырушы, түрткі болатын себеп болса, **мақсат** — мінез-құлықтан кейін көрінетін ойша нәтиже. **Ниет** — орысша «мотив», латынша «қозғаушың деген ұғымды білдіреді. Кейбіреулер ниетті түрткі болатын күш деп санаса (А. Н. Леонтьев), басқасы — саналы түрдегі қажеттік (В. Г. Асеев), үшінші біреулер — қажеттікке байланысты жай-күйдің ишеленісуі деп санайды.

Біз үшін маңыздысы **ниет** — **қылмыс жасауға шешім қабылдауға итермелейтін ішкі жасырын мінез-құлық**. Бірақ ниет өз кезегінде ниет қалыптастыратын қажеттіктің (мүдденің) сан қилы факторларының, субъектінің мәнді бағдарының және басқаның туындысы.

Сезім – мінез-құлықтың ең көп көрінетін ниеті. П. А. Рудиннің айтуынша сезімнің жалпы алғанда 100-ден аса түрі бар екен, соның 30-дан астамы қылмыстың ниеті болып саналады (ыза, ашу, көре алмаушылық, қорланғандық, атақ құмарлық, міндетті жорта түсіну, жалған достық, қиялшылдық, қорқақтық, үрей, сүйіспеншілік, кек және басқалар).

Мүдде – бұл өмірлік мәні мен әсерлік тартымы бар объектіге қатысты адамға тән қажеттікті сезіну. Көптеген қылмыстық ниет негізінің аржағында мүдде жатыр (пайдақорлық жеке мүдде). Қылмыстың өзі — жалпы

алғанда қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасындағы шиеленісті тартыстың нәтижесі.

Тұлғаның мәнді бағдары — тұлғаның ақиқаттың құбылыс пен оқиғаға қатысты әлеуметтік негізделген жүйесі. «Өмірден бәрін ал», «Ең бастысы — ақша», «Жұмыс ақмақты сүйеді», деген сөздер көптеген қылмыскерлердің «дүниетанымына» тән бағдар болып саналады. Ниеттіліктің негізгі алатын орны ниетті сапамен түсінгендікпен аяқталмайды. Ниетті санамен түсінудің артынша сезім оянып шиеленіс, яғни ниеттердің арасындағы тартыстар басталады. Бұл шиеленісте кекшіліктің ұтымды және қызбалық сезімдері арасында, істің мүддесі, органикалық қажеттік пен азаматтық борыш, пайдақорлық мүдде мен лауазымды міндеттер арасындағы бағалау қарсыласады. Бірақ барлық жағдайда да күрестің нәтижесі соңғы шешім қабылдаумен бітеді.

Шешім қабылдау — қылмыс жасау — екінші буын қалыптастыруды — қылмысты жоспарлауды білдіреді (уақыты, орны, тәсілі т.т.) Қылмыстық мінез-құлық саласында көп жағдайда жоспарлау жүргізгенде бірін-бірі қайталаушылық байқалады, мысалы қылмыскерлер қылмыстың жоспардың басқа жоспарын іздестірмей, әбден жауыр болған әдіске тоқталып қалады.

Себептіліктің психологиялық механизміне тән мән-жайлардың бірі қылмыс жасау туралы шешім қабылдау кейде қызбалыққа салыну мен жүйкесінің бұзылуы болып саналады. Сондықтан да басты назар тұрақсыз мінез-құлыққа аударылуы тиіс. Жалпы алғанда көптеген қылмыскерлерге көңіл-күй мәдениетінің төмендігі, өзінің сезімін ұстай алмаушылық тән, бұл әсіресе қылмыстық ниеті сыртқы себептерге байланысты емес қылмыскерлердің бойынан жиі байқалады.

Сөйтіп, жеке қылмыстың мінез-құлыққа итермелеуші мән-жайлар құрамына мазмұны мен сипаты әртүрлі объективті және субъективті сипаттағы әрекеттік факторлар енетін айтарлықтай күрделі кешен болып саналады.

9. ҚЫЛМЫСКЕР ТҰЛҒАСЫ

9.1 Қылмыскер тұлғасының ұғымы

Қылмыстылық — адамның мінез-құлқы нысандарының бірі, ал **қылмыс** — адамның саналы түрде жасаған әрекеті, нақты қылығы. Адамның тұлғасын сипаттайтын қасиеттердің бәрін біліп алмай жеке адам қылмысының себебін немесе жалпы қылмыс себебін біліп-түсіну мүмкін емес.

Криминология ғылым адам қылмыскер болып тумайды, қылмыскерлік тұлғаның қалыптасу кезеңіндегі жайсыз жағдайлардың салдарынан пайда болады деп пайымдайды. Алайда, жайсыз жағдайдың бәрі бірдей және әр уақытта қылмыстық мінез-құлық тудырады деп ойлауға болмайды. Адам іс жүзінде өзінің психологиялық табиғатына сай келетін шарттар мен факторларды таңдап алып және оны белгілі бір дәрежеде игереді.

Қылмыскер тұлғасы қылмыстылыққа итермелеуші әлеуметтік өмір жағдайы мен осы жағдайдың салдарынан болған қылмысты арасын жалғастырушы буын болып саналады.

Криминология қылмыскер тұлғасы деп қылмыстық заңды басқа жағдайлармен және мән-жайлармен қоса адамды кінәлі ететін, осылайша оның қоғамға жат қылықтарына әсер ететін әлеуметтік және әлеуметтік мәні қасиеттердің, белгілердің, қатынастырдың жиынтығы деп таниды.

Қылмыскердің тұлғасы өзінің бағыттылығы арқылы көзқарас пен бағдар мазмұнынан, қажеттік деңгейі мен шеңберінен ерекшеленеді. Алайда, мұндай жағдайға қарап қылмыс жасаған адамдардың барлығында бірдей қоғамға жат көзқарас пен бағыт-бағдар бар деп ойлауға болмайды. Мұндайлар болмағанның өзінде де қылмыскердің тұлғасы мен оның қылмыстық мінез-құлық себептерін зерттеудің қажеттігі күн тәртібінен алынып тасталмайды. Дегенмен, қылмыс-керлердің негізгі көпшілігі осындай ерекшеліктермен көзге түседі.

Қылмыскердің тұлғасы криминология нәрсесі ретінде мұндай тұлға әлеуметтік мәні бар жеке-нақты объекті ретінде немесе жалпы әлеуметтік тип ретінде қарастырылуы тиіс пе деген пікірталас тудырды.

Криминология қылмыстылық, оның себептері мен заңдылықтары туралы ғылым ретінде тек индивидті ғана қарастырып қоймайды, сонымен бірге адамға белгілі бір әлеуметтік тип ретінде жалпы сипаттама да береді.

Қылмыскердің тұлғасын криминологиялық зерттеу түбінде алдын алу шаралар жүргізу үшін маңызы бар қылмыс туғызатын *мінез-құлықтарды анықтау мен оларды бағалай білу мақсатында* жүргізіледі. Осыған байла-

нысты криминологияның: қылмыскердің тұлғасы; **қылмыстық мінез-құлық себептері мен механизмі және қылмыстың алдын алу** сияқты үш буынды проблемалардың бірлігі қалыптасады. Мұндай кезде қылмыскер тұлғасы кримиогендік ерекшелігі жоғары, қылмыстық әрекеттің субъективті себептерінің көзі болып табылатындықтан, басты назар соған түсетіндіктен алдын алу объектісі әрекет немесе мінез-құлық емес, осы тұлға болуы керек. Осы жоғарыда айтылған ерекшеліктердің жиынтығының бірлігі мен өзара әрекеттестігі қылмыскер тұлғасының қоғамға қауіптілігінің мәнін құрайды; ал қылмыстық мінез-құлық – осының туындысы. Тұлғаның кримиогендік ерекшелігін білмейінше немесе ескермейінше мінез-құлықты өзгерту мүмкін емес.

Криминология тек қана қылмыс жасағандарды ғана зерттемейді, ол сонымен бірге өмір салты, көзқарасы мен мінез-құлқы қылмыстық жолға түсетіндей күмән туғызған адамдарды зерттейді. Сонымен бірге криминологиялық саланың үлесіне маскүнемдік, нашақорлық, қаңғыбастық және басқа қоғамға жат қылықтар тиеді. Көріп отырғанымыздай, осы көрсетілген адамдарды зерттеу қылмыс субъектісінің тұлғасын зерттеу шегінен шығып кетіп отыр. Бұл қылмыстың себептерін ашып және оның алдын алудың тиімді құралдарын іздестіруге көмектеседі.

Жалпы алғанда қылмыстың тұлғасын қоғамға жат көзқарасының, қоғамдық мүддеге теріс қарауы мен өзінің қоғамға қауіпті жолдарды жүзеге асыру ойы және теріс нәтиже болдырмау жолындағы әрекетсіздігі кесірінен қылмыс жасаған адамның тұлғасы арқылы анықтауға болады.

Сонымен бірге қылмыскердің тұлғасын зерттеу **диалектикалық категорияларға сәйкес негізгі үш деңгейде** жүзеге асырылады: **1) жалпы; 2) ерекше; 3) жеке.**

1-деңгейде «қылмыскер тұлғасының» жалпы ұғымы мен оның негізгі белгілері мен қасиеттері қарастырылады.

2-деңгейде бірқатар жағдайда қылмыстылықтың жекелеген түрлеріне, яғни халық шаруашылығының жекелеген салаларында, жекелеген аймақтарда және басқалардығы қылмыстылыққа сай келетін қылмыскерлердің жекелеген категориялары мен типтері қарастырылады.

3-деңгейде нақты қылмыскер (нақты қылмыс) қарастырылады.

«Нақты тұлға» ұғымы жеке қайталанбас қасиеттерді білдіреді. Осыдан келіп осы қасиеттерді жанжақты есепке алып отыратын жеке жұмыстарды жүргізудің мейлінше күрделілігі туындайды.

Тұлғаны криминологиялық зерттеу нәтижелерінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу, криминалистика ғылымдары үшін де маңызы зор. Криминология үшін қылмыскер тұлғасының маңыздысы – оның табиғаты мен мәні, қайнар-көздері, оның қоғамға жат қасиеттерінің қалыптасу жол-

дары мен нысандары, механизмі, қылмыстық мінез-құлықтың пайда болуына әсер ететін, басқаша сөзбен айтқанда, қылмыс жасауға себепкер болатын ортамен өзара қарым-қатынасындағы ерекшеліктері. Міне, осындай зерттеулердің нәтижесі қылмыстың алдын алу мәселелерін шешудегі ең бір негізгі нұсқаулар болып табылады.

9.2 Қылмыскер тұлғасының құрылымы. Қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасын құрайтын негізгі қасиеттер

Қылмыскер тұлғасы кез келген адам тұлғасы сияқты белгілі бір құрылымға – өзара байланысқан және өзара әрекеттес элементтер тобына ие болатын тұтастай құрылым болып көрінеді. *Қылмыскер тұлғасының құрылымын зерттеу — элементтер мен құрылымдар арасындағы байланыстардың өзгерістері тұлғаның түбірімен қайта жаңғырумен барабар болатындықтан оның мінез-құлқындағы қозғалмалы күштеріне жақындасып, танып-білу.*

Қылмыскер тұлғасының құрылымын анықтау барысында оны басқа адамдармен араласу нәтижесінде және өз кезегінде белгілі бір істің; танымның, қарым-қатынастың субъектісі ететін әлеуметтік мәні бар қасиеттер жиынтығын иеленуші деп қарау керек.

Қылмыскер тұлғасын танып-білу тұлғаның құрылымы мен оның жүзеге асырылатын элементтері арасындағы қалыптасатын қоғамтық қатынастарды талдау арқылы ғана мүмкін.

Қылмыскер тұлғасы құрылымының өзі бірқатар құрылымдық бөліктерге бөлінеді, яғни қылмыскер тұлғасын төмендегі блоктардан (жүйелік бөліктерден) құралатын жүйе ретінде қарастыруға болады:

- 1) қылмыскер тұлғасының демографиялық блогы;
- 2) қылмыскер тұлғасының әлеуметтік-мәдени блогы;
- 3) қылмыскер тұлғасының экономикалық блогы (қоғамдық өндіріс жүйесіндегі жағдайы мен материалдық қамтамасыз етілуінің деңгейі);
- 4) тұлғаның әлеуметтік институттарға қатысты блогы (серіктестік қатысы, әлеуметтік институттарға арқа сүйеушілік, дұшпандық қатынастары, олардың қызметінің шырқын бұзуға ұмтылысы);
- 5) тұлғаның әлеуметтік қауымдастықтарға қатысты блогы (жағымды әлеуметтік міндеттер атқаруға бағытталған, бірақ шырқы бұзылып, соның салдарынын өзінің мүшелеріне жағымсыз әсер ете бастаған, сондай-ақ мүшелерінің жағамсыз пиғылдары негізінде құрылған қауымдастықтар);

б) тұлғаның әлеуметтік нормаларға қатысты блогы. Адамның мінез-құлықтары белгілі бір әлеуметтік нормалар жүйесімен реттелетіні белгілі. Бұл нормалардың бәрі мынадай екі топқа бөлінуі мүмкін: а) бүкіл қоғам мойындаған (жалпыәлеуметтік); б) жекелеген қауымдастықтар мойындаған және қорғаған. Мұның өзін: жалпыәлеуметтікке сай келетін; оларға бейтарап; оларға қарама-қарсы деп бөліп қарауға болады.

Сөйтіп, тұлға мен әлеуметтік институттардың арасындағы қатынастарды тек тұлға ғана сипаттап қоймайды, оның қалыптасуына кері әсер еткен факторлар да сипаттайды.

Құрылымдық бөліктерден бір нәрсені алып тастау, бөліктер өздігінен өзі дербес жалғасын таба алмайтындықтан бүкіл құрылымның тұтастығын бұзады. Демек, олардың бәрі де бір-бірімен өзара тығыз байланыста және біріне-бірі тәуелді.

Қылмыскер тұлғасы құрылымының басқа да амалдары анықталуы мүмкін. Әсіресе, **мынадай жолдары белгілі:**

- әлеуметтік-демографиялық және қылмыстық-құқықтық белгілері;
- қоғамдық өмірдің әр саласындағы әлеуметтік көрінісі;
- адамгершілік қасиеттері;
- психологиялық ерекшеліктері.

Қылмыскердің тұлғасы жалпы тұлғадан өзінің құрылымында белгілі-бір компоненттердің бар-жоғымен емес, ең алдымен осы құрылымдағы белгілі бір компоненттердің мазмұнымен және бағыттылығымен ерекшеленеді. **Крими-нология үшін аса қажеттісі** — нақты қылмыс жасаудың себептері болып саналатын адамгершілік қасиет, мәнді бағдар, көзқарастардың; мүдделердің, қажеттіктің, бейімділіктің, әдеттің қоғамға жат бағыттылығы, дегенмен мұның бәрі құрылымдық бөліктердің басқаларын жоққа шығару болмаса керек. Тұлғаның бағыттылығы адамның өзіне тән сипатталатын және оның қызметіне әрекет ететін ақиқатқа таңдамалы қатыстылығын көрсетеді. Бағыттылық — тұлғаның психологиялық құрылымындағы элемент. Ол басқа да элементтерге — білім деңгейіне, биологиялық қасиеттерге (жігерлілік, талабы) негізделген сипаттардың көрінуіне басты әсер етеді және адамның тиісті қылмыстық мінез-құлықты таңдауын анықтайды.

Еңбектен қол үзу немесе өзінің қызметтік міндеттеріне немқұрайлылықпен қарау, қоғамдық өмірге араласпау, тұрмысқа икемсіздігі, үнемі алкогольдік ішімдіктен, кейде нашақорлықтан арылмауы сияқты фактілер адамды физикалық, ой-өрістік және әлеуметтік кері кетушілікке мәжбүр етеді. Осыған байланысты қылмыскер тұлғасына тән қасиеттерді былайша бөлуге болады: а) бірінші – адамның қылмыс жасағанына дейін пайда болған қасиет; б) екінші – қылмыстық өмір салты салдарынан болған, өз кезегінде

осы салттан бас тартуды күрделілендіре түсетін қасиет. Осыдан келіп қылмыскер тұлғасы айырықша көрінген түрінде қылмыстық мінез-құлық себептерінің бірі ғана емес, белгілі бір дәрежеде осындай мінез-құлықтың өнімі.

Тұлғаның криминологиялық ерекшеліктерін зерттеу мен есебін жүргізу қылмыскерлердің ерекшеліктерін анықтауға, қылмыс жасауға итермелейтін факторларды ашуға мүмкіндік береді. Мұндай талдауды аймақ бойынша, жедел қызмет көрсетілетін жекелеген учаскелерде, жекелеген істер бойынша жүзеге асыру қажет. Оның нәтижелері ескерту жұмыстарының аса мыңызды деген бағыттарын анықтауға көмектеседі, мысалы, өкілдері жиі құқық бұзатын тұрған халық ортасындағы топтарды. Сұрыптық криминологиялық зерттеулерде, мәліметтік деректерде, әсіресе сотталғандардың арнайы жүргізілген санақтарында қылмыскерлер арасында *әйелдерден* гөрі *еркектердің* көп екендігі (90 %) байқалады. Алайда, кейбір қылмыстар бойынша әйелдердің үлесі жоғары. Мысалы, сауда мен қоғамдық тамақтандыру жүйесінде, жеңіл және тамақ өнеркәсібінде ұрлықшы-әйелдердің саны 25–30 % құрайды.

Криминология, *әсіресе жастардың* мейілінше агрессивті, албырттық сипаттағы қылмыс жасайтындығын баяғыда анықтаған болатын. Қылмысты 18-40 жас аралығындағы *жастар* жиі жасайды екен (70–75 %). Қылмысқа тым бейімділік көрсететіндер 29 жасқа дейінгілер, одан кейін 30-39 жас аралығындағылар, содан кейін қылмыстық белсенділіктің кемитіндігі байқалады. Зерттеу, мысалы қылмыс жасайтын қылмыскерлердің 50 пайызы *үйленбегендер* екендігін анықтады. Сонымен бірге, *үйленбегендер* арасындағы қылмыстылық коэффициенті *үйленгендерге* қарағанда *екі есеге жуық жоғары* екендігі анықталды. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан кезінде ерлерге қарағанда әйелдердің жанұялары көбірек ыдырайтыны байқалады. Қылмыс жасағандардың көбінен артығы қоғамға пайдалы еңбекпен айналысуға қатысады, алайда бұрынғы бұзақылар, ұрылар, қарақшылар мен тонаушылар жұмыс орындарын жиі ауыстыратындықтары, кейде еңбекпен ұзақ мерзім айналыспай үзіліс жасайтындары да болады. *Жұмыс істейтіндер* арасындағы да *қылмысты қайталап жасаушылар* үлесі жоғары (25 %).

Абсолюттік көрсеткіш бойынша қылмыс жасаушылар арасынан *жұмысшылар* саны тым көп көрінеді, ал *ауылдықтар, қызметкерлер, оқушы жастар* аз. Сұрыптап зерттеу қылмыскерлердің көпшілігі еңбекке жарамды, тек оныншы адамның біреуі ғана еңбекке шектеулі түрде жарамды екенін көрсетті.

Қылмыс жасаушы адамдардың білімі басқа адамдарға қарағанда тым төмен екендігі байқалып отырады, әсіресе жоғары және орта арнаулы білімі

барлар аз кездеседі. Қорлау, пайдақорлық, бұзақылық қылмыстар адамдардың білімі деңгейі тым төмен екендігі, ал мемлекет мүлкін иеленіп қалу арқылы ұрлау, шығынға батыру немес сенімді бас пайдасына пайдалану сияқты лауазымдық қылмыстар жасайтындардың білімдері жоғарырақ келетіні байқалады.

Қылмыс жасағандардың басым көпшілігі адамкершілік қасиеттерінің негізгі ерекшеліктері болып саналатын құқық-танымдарының төмендігімен сипатталады. Дегенмен, қылмыс жасайтындар заңды нашар біледі деп айтуға болмайды. Керісінше, олардың көпшілігі, әсіресе қылмысты қайталап жасаушылар (рецидивистер) өздеріне қажетті құқықтық біліммен тиісті дәрежеде қаруланған, бірақ олардың санасында заңға оң көзбен қарау деген жок, заңның нұсқауларын орындау қалыптаспаған.

Қылмыс жасаушылардың бір жағынан бір-бірінен демографиялық, құқықтық, психологиялық және басқа белгілер бойынша айырмашылықтары болады, екінші жағынан бір-біріне ұқсас белгілер бойынша тұрақты топ құрады. Осы сан алуандықтың әр жағында жасырын жатқан заңдылықтарды ашу үшін кездейсоқтарын алып тастап типтік зерттеуге назар аударатырып қылмыскерлерді жіктеу қажет.

Жіктеу — белгілі бір объектіге тән мәнді деген белгілерге орай осы объектілерді бөлуге байланысты логикалық операция. **Қылмыскерлерді жіктеудің әр түрі** болуы мүмкін. Криминологиялық зерттеулерде жасаған іс-әрекетіне, оның ниетіне, жасалу әдісіне, кінәнің нысанына байланысты қылмыстық-құқықтық жіктеу жиі қолданылады. Жіктеу қорытындылаудың төменгі деңгейі бола тұрса да жекелеген белгілер бойынша зерттелген топтардың берік екендігін көрсетеді және әрқайсысының өз орны бар топтар мен топтық бөліктердің қатаң өлшемдері негізінде жүзеге асырылады.

Типологияда мұндай қатаң теңдестіру жоқ. **Қылмыскерлерді жіктеу** белгілер тобын **екі үлкен топқа** бөлетін түрлі негіздерге сүйенеді: **1) әлеуметтік** (әлеуметтік-демографиялық); **2) құқықтық.**

Қылмыскерлердің денсаулығын сипаттайтын белгілер жеке топқа бөлінеді. Осыған байланысты **денсаулығы дұрыс**, сондай-ақ **соматикалық немесе психикалық аурулары бар** адамдар айырықша көрсетілуі мүмкін.

Қылмыскер тұлғасы типологиясының мәселесі тұлғаның әлеуметтік типологиясы туралы ілім көмегімен шешілуі мүмкін.

Жасаған қылмыстарының түрлері мен сипатына қарай қылмыскерлер **ұрылар, алаяқтар, бұзақылар, зорлаушылар, парақорлар т.т.** болып бөлінеді.

Психикалық денсаулық күйіне байланысты қылмыскерлер: **есі дұрыс, есі кіресілі-шығасылы, психопат және есі дұрыс емес** деп бөлінеді.

Әлеуметтік-демографиялық белгілері бойынша да бөлуге болады: *кәметке толмаған қылмыскер (ұл бала-қыз бала); қылмыскер әйел; қылмыскер қызметкер; қылмыскер оқушы; қылмыскер комерсант және басқалар.*

Батыстың бірқатар елдері мен Америка криминологиясында қылмыскерлердің **негізгі үш түрі бар**: *кездейсоқ; кәсіпқой және қарымды (потенциальный).*

Қылмыскер тұлғасының айырма, ерекшелік белгісі мемлекетпен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қауіптілігі, яғни қауіп туғызуы.

Қылмыскер тұлғасы — *мейілінше жалпылама, берік, мәнді, әлеуметтік-психологиялық қасиеттер мен мінез иесі.* Мұндай тұлға қасиеттерінің ерекшеліктері қылмыстық мінез-құлықтың ішкі психологиялық себептері ретінде көрінеді. Өзінің негізінде қылмыс қоғамға қауіпті мінез-құлық амалдарының бірі ретінде шиеленіскен жағдайы бар тұлғаның әлеуметтік, адамгершілік, әлеуметтік-психологиялық дамуымен дайындалады (адамның өмір тәжірибесі, рухани дүниенің қасиеті).

Қазіргі заманғы психологияның жетістіктері адам қызметін негізгі ынталандырушысы **ниет** екендігін дәлелдегендей. Адамның іс-әрекеті әдетте **жартылай ниетте**, яғни бірнеше, **әрі әртүрлі ниетте** болады. Олардың біреуі **жетекші**, негізгі болса, қалғандары **қосымша** рөл атқарады. Әсірелеп айтқанда, тұлға көбінесе **ниет арқылы** көрінеді, сондықтан мінез-құлық ниеті қандай болса, тұлғаның ниеті де сондай деген тұжырым орынды, әрі әділетті. **Ниет** — жеке тұлғаның ерекшеліктерімен және нұсқамаларымен байланысқан, сондай-ақ әлеуметтік-психологиялық қасиеті бар субъективті құбылыс. Қылмыскер тұлғасының жекелеген типтері көрінуі мүмкін, мысалы жеке баю ниеті. Бұл жерде ең бастысы табысқа жету үшін осы мақсаттардың қай құралы таңдап алынады. **Ниеттік өлшемдері** бойынша қылмыскерлердің көпшілігін мынадай типтерге бөлуге болады: 1) *пайдақорлық;* 2) *беделдік;* 3) *қорлаушылық;* 4) *зинақорлық.*

Ниет қылмыскерлер типологиясының жалғыз-ақ белгісі емес, әсіресе ең маңызды белгісі болғандықтан былайша бөлу шартты сипат алады. Олардың типологиялық топтары қоғамға жат бағыттылығы мен мәнді бағдар бойынша құрылуы мүмкін. Осындай белгілер бойынша қылмыскерлер **төрт сыныпқа** бөлініп, былайша сипатталады:

- 1) *тұлғаға және оның игілігіне жағымсыз, жек көрушілікпен қарау;*
- 2) *еңбегіне қарай материалдық игілікті бөлу, азаматтардың өзінің жеке мүлкіне құқығы қағидаларын жоққа шығару;*

3) түрлі әлеуметтік анықтау мен ұйғарымға, өзінің жалпы азаматтық, қызметтік, отбасылық және басқа да міндеттеріне жеке көзқарасымен;

4) белгіленген әлеуметтік құндылықтары мен соларға байланысты міндеттеріне, байқалған түрлі абайсыздық қылмысқа жеңілтектік-жауапсыздықпен қарау.

Қоғамдық қауіптілік дәрежесіне, криминогендік әсеріне, көрінуі мен белсенділігіне байланысты қылмыскерлер мынадай топтарға бөлінеді:

1) аса қауіпті қылмыскерлер;

2) әлеуметке қарсы қауіпті қылмыскерлер (пассивті, әлеуметтік);

3) тұрақсыз қылмыскерлер;

4) жағдайлық қылмыскерлер.

Мұндай типология шартты сипатта, кез келген қылмыскер қалай болса, солай белгілі бір типке жатқызыла салмайды. Сондай-ақ, басқа да типтердің қасиеттері тән аралас және аралық типтерді де кездестіруге болады.

Қылмыскер тұлғасын зерттеудің негізгі бағыттарын тәжірибелік мақсатта (сондай-ақ талғау көлемі мен шегі) анықтау ішкі істер бөлімдерінің қылмыстылықпен күрес барысында туындаған міндеттеріне байланысты.

9.3 Қылмыстық тұлғаның қалыптасуындағы әлеуметтік және биологиялық байланыстар

Қылмыскер тұлғасын зерттеудің түбегейлі мәселелерінің бірі оның **әлеуметтік және биологиялық байланыстары** болып табылады. Оның айтарлықтай тәжірибелік, идеологиялық мәні бар және ол қылмыстылықтың себептерін түсіндіру мен оның күреспен негізгі бағыттарын анықтауға елеулі әсер етеді. **Биологиялық факторларды бағалау** криминологиялық теорияның біраз тұстарын қамтиды. Осы айтылып отырған проблеманың маңыздылығын баса айтқанымыз жөн, өйткені криминологияда биологиялық детерминанттар әлеуметтік детерминанттар сияқты рөл атқарады.

Адамзат қоғамының ұзақ уақыт даму үрдісінде криминологиядағы әлеуметтік және биологиялық байланыстар әлеуметтік белгілердің айтарлықтай маңызының пайдасына өзгерді деп айтуға болады.

Жекелеген адамзат тіршілігінің дамуы (онтогенез) «жабулы» күйінде адамзат тегінің тарихын қайталайды (филогенез). Тұлғаның адамгершіліктік қалыптасуы процесінде табиғаттың басым күшінің рөлі адамдардың қол жеткізген, тәрбиеленген, дамыған әлеуметтік қасиеттеріне байланысты өзгеріп отырады.

Адамның рухани маңыздылығының негізін қоғамға пайдалы еңбек құрайды, ал тұлға болса жеке адамның қоғамдық қатынастар жүйесіне араласқан жағдайда ғана дамуы мүмкін. Адамның тіршілік әрекетінің *элеуметтік сипаты* — оның ерекше қасиеті.

Криминология, қылмыстылық, сондай-ақ нақты қылмыстар кез келген қоғамда элеуметтік сипатқа ие болады, элеуметтік негізделген, деп пайымдайды. Бұл — биологиялық факторларды мүлдем жоққа шығару деген сөз емес, алайда ол қылмыстылық себептеріне емес, қылмыстылық мінез-құлыққа жағдай туғызушы сипатқа ие болуы мүмкін.

Психикалық бұзылу қылмыс жасаудың себептері болып саналады деген ой туғызбау керек.

Біріншіден, *барлық қылмыскерлердің арасындағы субъектілердің көбісінде шын мәнінде мұндай ауытқулар бола береді.*

Екіншіден, *белгілі бір адамда психикалық ауытқудың болуы оның құқыққа қайшы мінез-құлқында криминогендік рөл атқарады деп айта беруге де болмайды.*

Үшіншіден, *көптеген ғылыми зерттеулерде, қылмыстың жасалуына психикалық ауытқушылық емес, тұлғаның криминогендік мінезін қалыптастырушылыққа себеп болатын жайсыз жағдайлар мен теріс тәрбие кінәлі екендігі дәлелденген.* Шынында да кейбір ауытқушылықтарын қисық мінез тудыратыны рас.

Психикалық ауытқушылықтың қайсыбір фактілерін анықтау (мысалы, есәландық, орталық жүйке жүйесінің ақауы, т.т.) нақты қылмыс жасаудың себебі болады деп мүлдем айта алмаймыз. Қылмыстық мінез-құлықтың ішкі себептеріне ниетіне байланысты диагноз қою мүмкін емес. Белгілі бір ауытқушылықтың болуына байланысты қылмыстың субъективті себептерін тұлғаны психологиялық жағынан зерттеу арқылы ғана анықтай аламыз. Психикалық ақау қылмыстық мінез-құлықтың ниетін білдірмейді, бірақ белгілі бір дәрежеде әсер ете алады.

Есәландық, мәселен, зорлаушы қылмыс жасауға итермелейтін факторлардың бірі болып табылады.

Сонымен бірге есәландардың ойдағыдай жұмыс істеп және белгілі бір міндеттерді атқара алатындығы баяғыдан белгілі. Сондықтан ауытқушылық емес, адамның қоғамдағы қалыптасқан элеуметтік келбеті басты орын алады.

Биологиялық және элеуметтік қатынастарды талдауда криминологтар назарларын хромосомдық ауытқушылықтары бар адамдарға, яғни тұқымдық (жыныстық) клеткаларында хромосомдардың құрылысы мен санының қалыптан өзгеруіне аударған. Хромосомдық ауытқушылықтар жаңа туғандардың шамамен алғанда 0,4%-да кездеседі.

Сөз *тұлға туралы және биологиялық факторлардың рөлі* туралы болып отырғандықтан нақты бір адамның психикасына талдау жасамайынша осылардың арасындағы байланыстарды түсіну мүмкін емес. Сондықтан ғылыми талдау мәселесі осы факторлар адам тұлғасының құрылымындағы әрекетімен қарастырылған жағдайда жемісті нәтижесін береді. Өйткені адамның мінез-құлқы оның іске асу негізіне байланысты. *Әлеуметтік және биологиялық мән-жайлардың* көріну белсенділігі тұлғаның өзіне байланысты.

10. ЖӘБІРЛЕНУШІ ТҰЛҒАСЫ. ВИКТИМОЛОГИЯНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

10.1 Виктимология ұғымы

«Виктимология» сөзі — *құрбан туралы ілім* деген мағынаны білдіреді (*victima* — латынша *құрбан*; логос – грекше, білім, ілім). Виктимология туралы сөз қозғағанда біз жалпы құрбанды (мысалы, бақытсыз оқиғадан) және кез келген құқық бұзушылықтан (әкімшілік, азаматтық, еңбек) зәбір көрген адамды емес, ҚР КПК 71-бабына сәйкес қылмыстен моральдық, дене және мүлтік зиян келтірілген жәбірленуші жөнінде айтып отырмыз. «Виктимология» терминнің пайдалана отырып, біз оның криминологиялық аспектілерін ғана қарастырамыз.

Криминологияның жеке бір бағыты ретіндегі *виктимология* біршама таяуда ғана, миллиондаған өмірді құрбан еткен соғыстан кейін туындады. Қылмыс жасау механизміндегі құрбандық рөлі туралы идеяның өзі онша жаңа емес, ол өзінің бастауын сонау көне заманнан-ақ алып, көптеген заң және әдеби естеліктерден, халықтың ауыз әдебиеттерінен орын алған.

Мамандар Еуропада бұл сөз алғаш рет *француз тілінде* дүниеге келіп, ол бастапқыда *дини сипат* алды деген болжамдар айтады. Келе-келе «**құрбан**» деген сөздің маңызы кеңейе түсті. Оның тереңдігін бойлай бермей, жалпы мағынада қалыпты күйі мен қызметіне белгілі бір дәрежеде зиян келтірілген кез-келген материя нысаны құрбан болып саналады деген қорытынды жасауға болады. Құрбан туралы *ілімнің теориясы мен практикасында* ең басты да айырықша **объекті адам** болып табылады. Сөйтіп, мына төмендегі нәтижелер бойынша **адам «құрбан»** болып саналады:

- а) *басқа адамның заңсыз әрекеті;*
- б) *жеке мінез-құлқы;*
- в) *жағымсыз өмір жағдайлары;*
- г) *бақытсыз оқиға.*

Басынан қашанда бақытсыз оқиға кетпейтін адамдарға байланысты халық арасында кең тараған қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, аңыздар мен мысқылдар жеткілікті. Мысалы, «Сотқардың көзі күнде ісер», «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан».

Виктимогендік жағдай, яғни адамға моральдық, дене немесе материалдық шығын келтіретін қаупін тудыратын тұлғаның немесе жәбірленушінің өзіне байланысты мән-жайлар мен шарттар пайда болатын жағдай.

Қылмыстың витимологиялық аспектілері көптеген белгілі жазушылардың шығармаларынан орын алды. Мәселен, **Данэль Дефонның** қаламынан

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басындағы Англияның қылмыстық әлемін суреттеген бірқатар әлеуметтік романдар туындаған.

Өткен жүз жылдықтың 20-жылдары жарық көрген ағылшын жазушысы Томас Кинсейдің «Өнер ретінде қаралған кісі өлтіру» деген повесін қылмыстың осы түрінің құрбаны туралы жазылған трактат деп санауға болады. Бұл шығармада автор кейбір адамдар өздерінің мінезі мен қасиетіне байланысты қылмыс құрбаны болатын жағдайға өзі себепкер болатындығы және қылмыскердің санасына осы жөнінде қозғау салатындығы жөнінде баса айтады.

Құрбан туралы ілім тарапынан қылмыстық әрекеттің туындауы мен даму механизмі неміс жазушысы **Франц Вельфельдің** «Өлтіруші емес, өлген кінәлі» (1920) деген повесінде жақсы ашылған.

Әлемдік көркем әдебиеттегі қазіргі виктимология идеясының бастау көзі туралы айтқанда орыстың данышпан жазушысы **Ф.М. Достоевскийдің** (1821–1881) мәңгілік шығармаларын атауға болады. Қылмыс құрбаны туралы теориялық және ғылыми зерттеулер дүниеге келгенге дейін Достоевский әртүрлі дәрежедегі және жағдайдағы қылмыскер мен қылмыс құрбанының арасындағы әлеуметтік-психологиялық және адамгершілік-философиялық байланыстардың күрделі проблемаларының тігісін сөге білді.

Құрбан мәселесіне көрнекті орыс жазушысы, сезімтал психолог әрі социолог **А. П. Чехов** көп назар аударған. Оның шығармаларынан тұлғаның құрылымы туралы құнды пікірлер мен құқық бұзушылықтың итермелеуші ниеттері ғана емес, өмірдің басқа да ыңғайсыз жағдайларын, тұрмыстың жайсыздығын, адамды бейшара күйге түсіретін провинциализмнің жексұрындығы мен алаяқтықты көруге болады.

Қазіргі заңнамаларда да құқыққа қайшы әрекеттерден, өзінің қылығы мен қылмыскермен өзара қатынасынан жәбірленген тұлғаға белгілі бір дәрежеде назар аударылады. Көптеген елдердің қылмыстық заңдарына жәбірленуші тарапынан арандату әсерінен өзін өзі қорғау мақсатында жасалған әрекет қылмыс деп саналмайды, тиісінше ол жазалауға да жатпайды. Мысалы, Швецияның қылмыстық заңында «адамның өзін өзі қорғау ниеті жазаланбайды», деп көрсетілген.

Швейцарияның Қылмыстық кодексінде «егер жәбірленуші қылығымен қылмыскерді қатты арандатқан болса» немесе қылмыскер «жазықсыз қорланса немесе қатты ауырсынатын дене жарақатын алып соған байланысты ызаланып, әрекет жасаған болса» оған соттың жеңіл жаза тағайындайтыны көрсетілген.

Болгарияның Қылмыстық кодексіне сәйкес, «мемлекеттің немесе қоғамның, тұлғаның мүддесі мен құқығына заңға қайшы тікелей қолсұғу-

шылықтан қорғау кезінде шектен асып кеткен қажетті қорғану» қоғамға қауіпті әрекет саналмайды. Сонымен бірге «қорыққандығынан қажетті қорғану шегін асырып жіберу әрекеті де» жазаланбайды.

Қылмыстан жәбірленуші мәселесі біздің де қылмыстық процессуалдық және қылмыстық заңнамаларымызда маңызды орын алады. Есінің дұрыстығына немесе дұрыс еместігіне қарамастан кез келген жастағы заңды тұлға жәбірленуші деп танылуы мүмкін. Заңды тұлғаны *жәбірленуші* деп тану жөніндегі мәселе ҚР КПК 71-бабының 1-тармағына сәйкес шешіледі.

ҚР ҚК 32-бабына сәйкес қылмыстық әрекет деп саналса да *қажетті қорғану* түрінде жасалған іс-әрекет қылмыс деп танылмайды. Дегенмен, осыған қарамастан кінәлінің мән-жайларында жауаптылығын жеңілдететін Қылмыстың кодексте нормалар бар ма, жоқ па, бәрібір жәбірленуші тұлғаның мінездемесі мен оның мінез-құлқы ескеріледі.

Ғылыми бағытына қарай *виктимология 1947 жылы Бухаресте* өткен психиатрлар конференциясында **В. Мендельсонның биологиялық — психологиялық** — әлеуметтік ғылымның жаңа бір саласы – виктимология туралы баяндама жасаған кезінен қалыптаса бастады.

1948 жылы АҚШ-та, құрбан туралы ілімнің қарастырылғандығы сондай, бірде-бір зерттеуші осы кітаптағы идеясыз іске кірісе алмайтын болды деп, американдық криминолог **Вольфганг** баға берген, **Ганс фон Гентигтің** «*Қылмыскер және оның құрбаны*» деген кітабы жарық көрді.

Американдық психиатр **Ф. Вертхем 1949 жылы** «*Озбырлық бейнесі*» деген кітабын шығарып, онда ол құрбанның әлеуметтік жағдайын біліп алмай, кісі өлтірушінің психологиясын түсіну мүмкін емес, сондықтан да виктимология ғылымы өте қажет деп жазған болатын.

1958 жылдың желтоқсанында қылмыстық юстиция мәселелері жөніндегі голланд-бельгия конференциясында виктимология проблемасы арнайы қаралды. Осыдан кейінгі таяу арада Жапонияда виктимология проблемаларын зерттеу жөніндегі институт ұйымдастырылса, АҚШ-та арнаулы виктимологиялық клиника ашылды. **70-жылдары** виктимология жөнінде екі халықаралық симпозиум өткізілді (1973 жылы — Иерусалимде, 1976 жылы — Бостонда). Виктимологиялық зерттеу жұмыстары жыл өткен сайын қанатын кең жая түсуде.

Көптеген нақты қылмыстардың тікелей себебі жәбірленушілердің өздерінің теріс, жазғыруші мінездерінен туындайды, мұндай жағдайда виктимология «**құрбан кінәсі**» деген терминді қолданады.

Виктимологияда кінә – кез келген әлеуметтік нормаларды бұзу нәтижесінде пайда болатын ұғым, сондықтан оның кінәнің құғығына қарағанда адамгершіліктік жағы басым, дегенмен, кейде бұлар сырттай сәйкесіп жатады. Виктимологиядағы кінә әлеуметтік категория ретінде қылмыстан

жәбірленушінің теріс мінезін, қоғам немесе азамат мүддесіне деген өршеленген мінез-құлқын көрсетеді. Дегенмен, құрбанның мінезі сырттай құқық бұзушының қылмыстың мүддесімен салыстырып қарағанда теріс деп санала бермейді. Осы ережені одан әрі дамыта түсіп, жәбірленушінің мінезінде жазғыру элементі болғанның өзінде де құқық бұзушының жәбірленушіден өзінің айтқанын орындатуына негіз жоқ деп пайымдауға болады.

Мысалы, тонаушы тоналушыға қылмысқа жағдай туғызды немесе тонау кезінде тиісті сақтық көрсете алмады деген жала жабатындай сылтау айта алмайды. Егер адам өзінің мүлкін қараусыз тастап кететін болса, ұрының алдында кінәлі емес қой.

Басқа жағынан қарағанда, құрбанның кінәсін оның өзіне байланысты жат (кінәлі) мінез деп қарау дұрыс болмаған болар еді, өйткені жәбірленушінің мұндай мінезі тек қана құқыққа қайшы әрекеттің бірі ретінде ғана көрінуі мүмкін.

Виктимология саласында қолданылатын негізгі ұғымдардың бірі — «**виктимділік**» деген термин. Бұл терминнің мазмұны шетелдік және отандық мамандармен бірыңғай түсіндіріледі. Осы терминның түсінігін **Л.В. Франк** толығырақ береді. Оның көзқарасынша «жекелеген адамның виктимдігі — бұл қылмыстық әрекетпен жүзеге асырылған «бейімділік», анығырақ айтқанда белгілі бір жағдайда қылмыс құрбанына айналу қабілеті немесе басқаша айтқанда, объективті түрде бетін қайтаруға болса қауіптен құтыла білу қабілеті...»¹⁹.

Белгілі бір уақыт аралығында және белгілі бір аумақта жасалған қылмыстың осындай ретіндегі **виктимизация**: *қылмыстың қандай түрімен, кім, қайда және қашан шығын көрді*, яғни виктимделді деген сұрақтарға жауап беретін деректермен сипатталады.

Сөйтіп, **криминалдық виктимология нәрсесі** болып мыналар саналады:

- *виктимдік — соған тән биологиялық, психологиялық, әлеуметтік құбылыстар;*

- *қылмыспен дене, моральдық және материалдық зиян келтірілген адамның сандық және сапалық қасиеттері;*

- *виктимогендік жағдай, яғни мүмкін деген құрбанына зиян келтіру себептерінің мән-жайлары мен шарттары;*

- *қылмыстық жағдайға дейінгі, құқыққа қайшы әрекет кезіндегі және одан кейінгі құрбан мен қылмыскер арасындағы қарым-қатынастар табиғаты мен заңдылықтары;*

¹⁹ Франк Л.В. Виктимология и виктимность. — Душанбе, 1972.

- қылмыстық қол сұғушылықтың мүмкін деген құрбанын қорғаудың нысандары мен жолдары;

- жеке, түрлік, топтық және жаппай виктимділікті төмендеуге арналған алдын алу шаралары;

- қылмыс нәтижесінде құрбанға келтірілген шығынның орнын толтыру тәртібі.

Кез келген ғылыми пәндердің сипаттамалары оның нәрселерімен ғана шектеліп қалмайды. Ол осы ғылыми пәндерді танып білудің әдіс-тәсілдерін, жолдары мен амалдарын қарастырады.

Криминалдық виктимология зерттеу әдістерінің бір ғана емес, жалпы және жекелеген тұтас жүйелерін пайдаланады. Олардың кейбір түрлері криминологиядағы осыған ұқсас басқа да ғылыми пәндерде қолданылады.

Криминалдық виктимологияда нәтижелі қолданылатын осы зерттеу әдістерінің бәрі де осы ғылыми пәннің теориялық ережелерін терең оқып-үйренуге ғана бағытталып отырған жоқ, ол ең алдымен қылмыстылықпен күрес жолындағы органдар мен ұйымдардың іс жүзінде кеңінен қолданылуына бағытталған.

10.2 Криминалдық жағдай туындағандағы жәбірленушінің рөлі

Сот тәжірибесі көптеген қылмыстардың **құрбан мен қылмыскер арасындағы қарым-қатынастың нәтижесі** екендігін айғақтап көрсетеді. Күнделікті өмірде адамдар бір-бірімен қоғамдық, тұрмыстық, жеке байланыстар мен қарым-қатынаста болады. Болашақ құрбан мен қылмыскерге тән қарым-қатынас кезкелген мүмкін болатын байланыстар мен қатынас негізінде басталып, артынан шиеленісті оқиғаға айналып кетеді. Кез келген шиеленісті жағдайға тән ерекшелік, ол адамнан белгілі бір шешім қабылдауды; өзінің қылығын таңдай білу еркін талап етеді. Соған орай, Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабына сәйкес, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру біреудің құқығын шектеу, конституциялық құрылыс пен қоғамдық адамгершілік арқылы орындалмауы тиіс. Бір адам ұстамдылық жасап, жағдайды орынды бағдарлап және мораль мен құқық талаптарын орындай біледі. Ал енді бір адамдар болғалы тұрған құрбанның жат қылығына моральға жат қылығымен жауап беріп, артынан қылмыскер атанады. Қылмыстық істерді талдау барысында қылмыскер мен оның құрбанының арасындағы қарым-қатынастарды **үш түрге** бөлуге болатыны анықталды: **екі ұшты, белгілі және кездейсоқ.**

Қылмыскер мен оның құрбанының арасындағы екі ұшты қарым-қатынас құқыққа қайшы әрекетте *селқостық* көрсеткен құрбанның мінезін пайдаланған құқық бұзушының әрекетімен жасалады. Сондықтан, мұндай қарым-қатынасты тудыру үшін қылмыскерге өзінің құрбаны мен әрекеттің қысқа уақытта өтуін таңдап алу тән.

Екі ұшты қарым-қатынаста қылмыскердің өзінің құрбанын тауып алуы, әдетте, ойда жоқта белгілі бір факторлар мен алғы шарттарды ескере отырып жүзеге асады. Қылмыскер мен оның құрбанының арасындағы екі ұшты қарым-қатынаста *қылмыс жасауға итермелеуші факторлар* құқық бұзушы жағында да, жәбірленгелі тұрған адам жағанда да болуы мүмкін. Қылмыскер жағындағы негізгі факторлардың қатарына ең бірінші кезекте оның қоғамға жат қылығын қалыптастыратын сол құқық бұзушының тұлғалық қасиетін жатқызуға болады (жеке өзінің өмірлік бағыты, құқық нормалары мен адамгершілікке немкетті қарауы, өзінің мақсатына жету үшін жолдарды таңдауының немқұрайлылығы, қоғамдық қажеттік пен мүддеге жат көзқарасы)²⁰.

Болғалы тұрған құрбанның жағындағы факторларды төмендегідей **үш топқа** бөлуге болады:

- **біріншіден**, *жәбірленушінің тұлғасына байланысты факторлар*;
- **екіншіден**, *оның жағдайына байланысты факторлар*;
- **үшіншіден**, *оның мінез-құлқына байланысты факторлар*.

Белгілі бір қылмысты жасауға бет бұрған құқық бұзушы үшін ең бірінші итермелеуші себеп көптеген жағдайда болғалы тұрған құрбанның тұлғалық қасиеті болып саналады. Мысалы, *«некелік алаяқ-жылпостар»* өзінің құрбандарын күйеуге шығуға жолы болмай, соны армандап жүрген әйелдер арасынан іздейді; *қарта шулері* — сенгіш, бірақ сараң адамдар арасынан; *шантажшы* — біреуден бірдеңе жасырып жүрген адамды, ұры бай әрі дүниеқоңыз адамдарды таңдайды. Кейбір жағдайларда қылмыскер өзінің құрбандарын олардың жағдайларына байланысты іздестіреді.

Қылмыскердің өзінің құрбанын таңдап алудың басты факторларының бірі адамның *мінез-құлқы* болып табылады. Өзінің бейкам, өркөкірек, менмендік, тәкаппар, ашкөздік мінездерін көрсететін адамдар басқаларға қарағанда белгілі бір қылмыстық әрекет ойластырып жүрген құқық бұзушы ретінде көзге көбірек түседі. Міне, осындай адамдар арасынан қылмыскерлер өзінің құрбандарын іздестіреді.

Субъектінің абайсыз, сынға бергісіз мінезі құқық бұзушыға құқыққа қайшы әрекет жасайтын құрбандарын іздестіруге «көмектеседі». Мәселен, ұрылардың қайсыбір саябақты тонауы оның иесінің қайтарында көпе-

²⁰ Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. — М., 1968.

көріну есігіне үлкен қара құлып салуы, терезесін сыртынан арнайы қақпақпен жақсылап тұрып жабуы осы саябақ ішінде құнды заттар бар екендігін білдіргендей болады.

Қылмыскердің өзінің құрбанын таңдап алу механизмін криминогендік (құқық бұзушы жағындағы) және **виктимдік** (жәбірленуші жағындағы) факторлар ғана басқармайды, шығын келтіруші мен құрбанның арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір алғы шарттары себеп болады. Канада виктимологы **А. Фаттах**, виктимогендіктің алғышарттарын құрбан болғалы тұрған адамның басқаларға қарағанда бейімділігімен немесе қылмыскер үшін «көз тартқыштығымен» түсіндіреді. Болғалы тұрған қылмыскер мен оның құрбанының пайда болуының алғы шарттарын талдау, осы алғышарттарды **екі топқа** бөлуге болатындығын көрсетті:

Оның **біріншісі** — *қылмыстық ниет пен мүмкін деген құрбанды таңдауға жағдай жасайтын алғышарттар*.

Екінші топ — *құқық бұзушының қылмыстық ниетін жүзеге асыруды жеңілдететін алғышарттар*.

Екі ұшты қарым-қатынас пайда болғанда құқық бұзушының қылмыстық ниетін жеңілдететін және көптеген жағдайда қылмыс құрбанын таңдаудың ең маңызды алға шарттары оның алкогольдік ішімдікке мас болуы саналады.

Тіпті аз ғана алкогольдік ішімдік ішкен адамның өзі зорлықпен және мүлік ұрлау қылмысы үшін кінәлі аталатын барлық қылмыскер үшін «қолайлы» үміткер. Алкоголь мүмкін деген құрбанның сақтығы мен қарсылық көрсетуін төмендетеді, жағдайдың өзгекріп бұзылғалы тұрғандығын сезінуін және өзінің мінезін қадағалуын нашарлатады, кейде ішіп алған адамның өзі арандатуға барады.

Белгілі қарым-қатынас — болғалы тұрған қылмыскер мен мүмкін деген құрбанның арасындағы негізінде жәбірленушінің тұлғалық қасиетінің, мінез-құлқы мен өмір жағдайының ерекшеліктері немесе басқа да жағдайдың пайда болуы мен дамуы жатқан қарым-қатынас. Қарым қатынастың бұндай түрінде жәбірленуші қылмыстық акті жасалмастан аз уақыт бұрын ғана белгілі болады. Мұндай қарым-қатынас әдетте қылмыстық ниеттің туындауы мен жүзеге асырылуы аралағындағы уақытқа сай келуімен (кей кезде бірнеше жылдар) сипатталады, сондай-ақ қылмыскер мен құрбанның арасындағы ідеттегі байланыстарға (отбасылық, туысқандық, ашыналық және басқа) негізделді.

Мысалы, кісі өлтіру мен оның құрбандары туралы мәліметтерді (қылмыстық іс материалдары бойынша) талдау, сотталғандардың 42 пайызының құрбандары туысқандары, жұбайлары мен ашыналары болған, 33 пайы-

зынікі жақсы таныстары және жәбірленушілердің 25 пайызы қылмыскерге таныс емес немесе аз таныс болған¹⁹.

Тіпті алдау мен сенімді теріс пайдаланушылықпен байланысқан алаяқтың өзі де кейде құрбанның қылмыскермен бұрыннан бергі қарым-қатынасы жағдайында болып жатады.

Дегенмен, мүмкін деген құрбанның мінез-құлқы кейде болғалы тұрған құқық бұзушының қылмыстық ынтасын түсіріп, ақылға көндіреді, бойына қорқыныш сезімін ұялатады және басқа жағдайлар жасайды. Өрбір жеке-леген кездерде мұның өзі құрбан мен қылмыскердің арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуы мен дамуының жағдайына, орнына, уақытына, сондай-ақ құрбанның қылмыскерге пайдалы әсер ететіндей тұлғалық қасиеттеріне де байланысты.

Кездейсоқ қарым-қатынас — қылмыскер мен оның құрбанының арасындағы өзінен-өзі және қылмысқа қатысушы-лардың еркіне, тілегіне және сезімінің оянуына бағынбастан болатын қарым-қатынас. Кездейсоқ қарым-қатынаста құрбанның мінез-құлқы әдетте қылмыс генезисінде бейтараптық рөл атқарады, ал қылмыскерде осы құқыққа қайшы әрекетке немесе оның нәтижесіне жету ниеті болмайды. Қарым-қатынастың мұндай түрі құрбанның виктимдігі негізінде емес, көбінесе абайсызда жасалған қылмыстарда жиі кездеседі.

Мұнымен бірге көптеген қылмыстық жағдайда қылмыскер мен оның құрбаны арасындағы қарым-қатынас пен байланыстар бола бермейді, көбінесе олар бірін-бірі танымайтын болып шығады.

Кездейсоқ қарым-қатынас құқыққа қайшы әрекетке бір-бірімен таныс емес қатысушылар арасында ғана емес, кейде бір-бірімен туыс, таныс және басқа да байланыстағы адамдар арасында болуы мүмкін, алайда мұндай байланыстар нақты қылмыстарға қатысы жоқ, ал құрбанның мінез-құлқы қылмыскерге ешқандай әсер етпейді.

Жәбірленуші мен қылмыскерге тән қатынастардың негізінде жасалатын қылмыстағы жәбірленушінің рөлін атқаруына байланысты құрбандарды **үш типке** бөлуге болады: *бейтарап құрбан; қатысушы құрбан және арандатушы құрбан*.

Өмірде құрбандарды бірдей деп айыру өте қиынға түседі. Жәбірленушінің аралас типі де жиі кездеседі. Алайда, құрбанның ерекшеліктерін білу үшін әрбір типке жеке-жеке сипаттама беруге тура келеді.

Бейтарап құрбан — бұл жағдайы, өмір салты мен мінез-құлқы құқық пен мораль тұрғысынан алғанда теріс немесе қылмыстық жағдай туғызуға және оны өршітуге әсер етеді деп тануға болмайтын құрбан. Мұндайларды дұрыс құрбан деп айтуға болады. Оның аянышты жағдайы — мән-жайлардың ағымына орай болғалы тұрған қылмыскермен белгілі бір байланыс

пен қатынаста болуында. Мұндай типтегі құрбанға қарсы қылмыстық басқыншылық актісі бір қарағанда себепсіз немесе халық арасында айтылатындай «жабайы қылық» деп аталады.

Қатысушы құрбан белгілі бір дәрежеде қылмысқа әсер ету нәтижесінде моральдық, дене және мүліктік шығын көреді. Құрбанның қылмысқа қатысуы (қатысу қылмыстық-құқықтық туралы емес, виктимологиялық тұрғыда сөз болып отыр) әдерре екі нысанда қарастырылады: белсенді және селқос. Құрбан қылмысқа саналы түрде қатысқан болса, оның қатысуы белсенді деп танылады. Мысалы, кәмелетке толмағанның кәмелетке толғанмен ерікті түрде жыныстық қатынасқа түсуі, жүкті әйелдің заңға қайшы аборт жасауы. Қатысудың селқос нысанында құрбан қылмысқа қатысуға келісімін бермейді, бірақ өзінің түсінбестігінен, сенгіштігінен, көңілсіздіктен, құқық бұзушылық әрекеттің сипатын білмегендігінен, психикалық кемістігінен немесе басқа себептермен құқыққа қайшы әректің жасалуына жол береді.

Арандатушы құрбан — бұл өзінің әректімен болғалы тұрған қылмыскерді құқыққа қайшы актіге итемелейді, қылмыс тудырады немесе оны жасауға қолайлы жағдай жасайды. Бұл қылмыскер мен жәбірленуші арасындағы қарым-қатынасқа тән қылмыс құрбандарының көп тараған типі. Криминальдық тұрғыдан алғанда арандатушы субъектінің құқыққа қайшы әрекетпен жауап беруін қоздыратын құрбанның теріс, жат мінез-құлқы деп тануға болады. Болғалы тұрған құрбанның арандатушы әрекеті **белсенді** және **селқос** нысанда көрінуі мүмкін. Арандатушы **белсенді** нысаны болғалы тұрған құрбанның қылмыскердің басқыншылығын тура және тікелей тудырыумен көрінеді. Психикалық жағдайына байланысты мұндай құрбандардың қылмыстық әрекетке әсер етуі тура және жанама арандату деп бөлінеді. Тура арандатуда құрбан өзіне қарсы қылмыс әрекетінің жасалу бастамашылығын өзіне алады және оны қылмыскердің жасауын қалайды. Мысалы, адам әскеру қызметтен жалтару мақсатында басқа біреуден өзін мүгедек етуін сұрайды. Жанама арандатуда құрбан белсенді түрде өзінің теріс әрекетімен өзіне қарсы қылмыстық әрекетпен жауап беруді қалайды. Мысалы, өзінің қобалжуымен; сасқалақтауымен, қорлаушы әрекетімен құрбанның өзіне байланысты қажетті қорғандың шектен асып кетуіне себепкер болуы. Арандатушы **селқос** нысаны құрбанның салақтық, абайсыздық немесе басқа да әрекеттерімен көрініп, болғалы тұрған құқық бұзушының қылмыс жасауына қолайлы жағдай туғызады (мүлкін қараусыз тастап кету, тиісті мәнде сақтық шарасын қолданбау және басқа да жағдайлар). Сонымен бірге арандатушы және абайсыздық мінез-құлқы виктимологиялық мағынада зиян келтірушінің құқыққа қайшы әрекетіне себеп деп түсініледі.

10.3 Қылмыстан жәбірленушіні жіктеу

Жоғарыда қарастырылған қылмыс құрбанының **сапалық** және **сандық сипаттары** ең болмағанда жәбірленушілерді жүйелендіру, жіктеу жүргізуге мүмкіндік туғызады. Виктимологиямен айналысатын бірқатар ғалымдар қылмыс құрбанын жіктеудің жолдарын көрсепкен болатын. Қылмыстан жәбірленгендерді жүйеге бөлу туралы қызықтырушылық тудыратын ұсыныстар **Л. В. Франктің, Д. В. Ривманның, шетелдік мамандар Г. Хентиг, Г. Элленбергер, Б. Мендельсон, Г. Бауэр** еңбектерінен орын алған.

Жәбірленушілерді жіктеуге құрбанның *әлеуметтік, психологиялық және биофизикалық сипаттары*, сондай-ақ оның зиян келтілушімен өзара қарым-қатынасы жалпы негіз болады. Жалпы алғанда, қылмыс құрбандарын төмендегідей жіктеу жолдарын ұсынуға болады.

1. Қылмыстың субъективтік жағының мазмұны бойынша:

- а) қасақана қылмыс құрбаны;*
- б) абайсыздық қылмыс құрбаны.*

2. Қылмыстық қол сұғушылықтың бағыттылығы бойынша:

а) бірнеше объектілердің қылмыс құрбаны (халықтың денсаулығына және адамгершілікке қарсы, меншікке қарсы, басқару тәртібіне қарсы қылмыстар);

б) қылмыстың белгілі бір түрінің құрбаны (адам өлтіру, денсаулыққа зиян келтіру, ұрлық, шабуыл жасау, алаяқтық және басқалар).

3. Жәбірленушіге келтірілген шығынның сипаты бойынша:

- а) денесіне зиян келген құрбан;*
- б) материалдық шығын құрбаны;*
- в) қылмыстан моральдық шығын келтірілген құрбан.*

4. Жәбірленуші мен қылмыскер арасындағы қарым-қатынас бойынша:

- а) күні бұрын белгіленбеген құрбан;*
- б) күні бұрын белгілі болған құрбан;*
- в) арандатушы құрбан.*

5. Жәбірленушінің қылмыс түріндегі ролі бойынша:

- а) бейтарап құрбан;*
- б) қатысушы құрбан;*
- в) арандатушы құрбан.*

6. Өзге де әлеуметтік сипаттары бойынша:

а) қоғамдық қатынас жүйесіндегі құрбанның алатын орны (кәсібі, мамандығы, қоғамдық құзыры);

б) қылмыскермен әлеуметтік байланысы (туысы, әріптесі және басқа)

в) шығын келтірушімен әлеуметтік қарым-қатынасы (іскерлік, жолдастық, жаулық және басқа да).

7. Психологиялық критерийлері бойынша:

а) адамгершілік-психологиялық ерекшеліктерімен көрінетін құрбан (қызба, ашуланшақ, әсіре қызыл және басқа);

б) психикасы бұзылған құрбан (есі ауысқан тұлға, маскүнем, нашақор, жыныстық сезімі бұзылған адам және басқалар).

8. Жәбірленушінің биофизикалық қасиеттерінен мыналар ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады:

а) құрбанның жынысы;

б) оның жас шамасы;

в) ұлты;

г) құрбанның қылмыстың алдындағы және қылмыс сәтіндегі денесінің жай-күйі (өмірге қауіпті, ауру, дәрменсіз және басқа).

9. Құрбанның қылмысқа дейінгі және қылмыс жасау кезіндегі мінез-құлқы бойынша:

а) өзіне қарсы қылмас жасалуына жағдай тудызушы адам;

б) селқос жәбірленуші.

Әлеуметтік-психологиялық баға беруді ескере отырып, **белсенді жәбірленушілерді** төмендегідей топтарға бөлуге болады:

а) мінез құлқында қылмыстық жазалауға жататын әрекеті бар құрбандар (бұзақылық, сабау, қорлау, жала жабу, денсаулыққа зиян келтіру және басқа);

б) мінез-құлқы моральдық, этикалық және адамгершілік нормаларының бұзылуымен сипатталатын құрбан (жалақор, ұрысқак, маскүнем, моральдық тұрақсыз адамдар);

в) белгілі бір себептермен өзіне зиян келтіру үшін арандатушы құрбан;

г) өзіне өзі зиян келтіретін құрбан.

Осындай жәбірленушінің бәрінің мінез-құлқы саналы түрде зиян келтіреді-ау деген адамды арандатуы мүмкін немесе абайсыз қылық сипатына ие болады. Белсенді құрбандар тобына мінез-құлқы психикалық кінәратымен немесе жүйкесінің тозуымен сипатталатын жәбірленушілерді де жатқызуға болады.

Селқос жәбірленушілерді былайша бөлуге болады:

а) өзінің қызмет, кәсіби немесе қоғамдық міндеттерін орындау кезінде зиян келтірілген құрбан (күзетші, инкассатор, жасақ, полиция қызметкері және басқалар);

б) азаматтық борышын орындау кезінде зиян келтірілген құрбан (жәбір көріп жатқан адамға арашашы болу, қоғамға жат әректке тосқауыл қою);

в) мінез-құлқы бола қалған өмір жағдайына қарсы тұра алмайтын құрбан;

г) қылмыстық басқыншылықты басуға қабілеті келмейтін, белгілі бір себептермен оны басуға құлқы жоқ құрбан;

д) алданғанғыш; байбаламшыл құрбандар.

Әрине, жоғарыда келтірілген қылмыс құрбандарын виктимдік мәні бар мінез-құдықтары бойынша жіктеу шартты түрде ғана және жіктеудің өзге де негіздері мен жолдары жоқ деп айтуға болмайды.

Құрбан көп жағдайда өзінің мінез-құлқымен өзіне залал келтіретін жағдайдың мүмкіндігін қалыптастырады. Мұндай виктимогенді деп аталатын және криминогенді ахуалдың құрамдас бөлігі болып саналатын жағдайлар мыналардың нәтижесінде пайда болуы мүмкін:

- құрбанның құқыққа қайшы, этикаға жатпайтын, арандатушы сипаттағы әрекеті;

- айналадағы жағдайға сын көзбен қарауын төмендететін әрекеттер (алкогольге, есурткіге құмарлық);

- шығын келтірушіге қолайлы жағдай туғызатын болғалы тұрған құрбанның абайсыздық мінез-құлқы;

- жәбірленушінің арандатушы әрекеті;

- болғалы тұрған құқық бұзушының қылмысқа деген көзқарасын өзгертетін болғалы тұрған жәбірленушінің әрекеті.

ТАҚЫРЫПТАР БОЙЫНША ҰСЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. — Алматы, «ЮРИСТ» баспасы (соңғы өзгерту және толықтыруларымен).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 03 шілде. — Алматы, «Норма-К» баспасы.
3. «Қазақстан Республикасының Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодексі 18.09.2009 ж. ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
4. Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдары туралы Заңы 23 сәуір 2014 жыл. Қазақстан Республикасы ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
5. Қазақстан Республикасының дағы «ҚР Ұлттық қауіпсіздік туралы» № 527-IV ҚРЗ Заңы. 2012 жылғы 6 қаңтар (соңғы өзгер. және толықтыр.). Қазақстан Республикасы ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
6. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» № 267-1 ҚРЗ Заңы. 1998 жылғы 2 шілде (соңғы өзгертулерімен және толықтыруларымен). ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
7. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік құпиялар туралы» Заңы. 1999 жылғы 15 наурыз, (соңғы өзгертулерімен және толықтыруларымен). ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
8. Қазақстан Республикасының «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Заңы, 1998 жылғы 30 желтоқсан (соңғы өзгертулерімен және толықтыруларымен). Қазақстан Республикасы Р ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
9. Қазақстан Республикасының «Есірткі заттар, жүйкеге әсер ететін заттар және оларды заңсыз айналдыруға қарсы шаралар туралы» Заңы, 10.07.1998 ж. (соңғы өзгертулерімен және толықтыруларымен). Қазақстан Республикасы ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
10. Қазақстан Республикасының «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы» Заңы, 15.07.1996 ж. (соңғы өзгерт. және толықт.). Қазақстан Республикасы ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
11. Қазақстан Республикасының «Халықтың көпші-қоны туралы» Заңы, 22.07.2011 ж. (соңғы өзгертулерімен және толықтыру-ларымен). ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.
12. Қазақстан Республикасының «Құқық бұзушылық профилак-тикасы туралы» № 271-IV Заңы. 2010 жылғы 29 сәуір (соңғы өзгертулерімен және толықтыруларымен). ҚР ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.

13. Қазақстан Республикасының «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» № 416-І ҚРЗ Заңы. 1999 жылғы 13 шілде (соңғы өзгерт. және толықтыр.). Қазақстан Республикасы ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.

14. Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» № 31 ҚРЗ Заңы. 2005 жылғы 18 ақпан (соңғы өзгерт. және толықт.). Қазақстан Республикасы ӘМ «РҚАО» РМК «Заң» МБ.

15. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстар жөніндегі қылмыстық істерді практикасы туралы» нормативтік қаулысы, 13 желтоқсан 2001 ж. Қазақстан Республикасы ЖС Бюллетені, 2001 ж. № 12.

16. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының Пленумының «Парақорлық үшін жауапкершілік жөніндегі заңды соттардың қолдану тәжірибесі туралы» қауылысы, 22.12.1995 ж. Қазақстан Республикасы ЖС Бюллетені, 1995 ж.

17. Алауханов Е.О. Криминология: Оқулық. — Алматы: Жеті жарғы, 2005.

18. Алауханов Е.О. Криминология (Қылмыстану): Оқу құралы (Конспекті үшін). — Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2006. — 120 бет.

19. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О профилактике правонарушений» / Под общ. Ред. И.И. Рогова, С.С. Молдабаева. — Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2011. — 100 б.

20. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступлений. Учебн. — Алматы: Заң әдебиеті, 2008. — 376 б.

21. С.Қ. Алтайбаев. Виктимология негіздері: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2014 — 77 бет.

22. С.Қ. Алтайбаев. Қазақстан Республикасының аумағында тыйым салынған дін ағымдарының қысқаша түсіндірмесі: Ақпараттық-танымдық басылым. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2014 — 13 бет.

23. Алтайбаев С.Қ., Жанхан Н., «Ішкі істер органдарымен қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу»: Дәрістер жинағы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2015 — 78 бет.

24. Алтайбаев С.Қ., Жанхан Н., Криминология. Ерекше бөлім: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2015. — 256 бет.

25. Алтайбаев С.Қ. Криминология: Дәрістер курсы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2016 — 191 бет. — 2-басылым.

26. Алтайбаев С.Қ., Жанхан Н., «Криминология» пәні бойынша практикум. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2015 — 50 бет.
27. Р.Б. Құлжақаева, М.А. Қызылов, С.Қ. Алтайбаев. Кәметке толмағандардың қылмыстылығы және оның алдын алу: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2014 — 87 бет.
28. Құлжақаева Р.Б., Жанхан Н. Қажетті қорғану: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2014 — 127 бет.
29. Құлжақаева Р.Б., Мергембаев Д.А. Ұйымдасқан қылмыстардың жауапкершіліктері: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2015 — 74 бет.
30. Мухамадиева Г.Ж. Криминологическая характеристика фальшивомонетничества: Учеб. пос. — Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова, 2013. — 70
31. Мухамадиева Г.Ж. Уголовно-правовая характеристика фальшивомонетничества: Учеб. пос. — Караганда: Карагандинский юридический институт МВД РК им. Б. Бейсенова, 2009. — 115.
32. Криминология / Ответ. ред. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж.). — Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2004. — 336 б.
33. Криминология: Курс лекций / Под. ред. И.Ш. Борчашвили. — Караганда: КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2002.
34. Криминология: Учебн. Т00 «Қазығұрт» баспасы. — 2006. — 584с.
35. Каиржанов Е.И. Криминология: (Общая часть). — Алматы, 1995.
36. Жадбаев С.Х. Криминология: Краткий курс лекций. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 144 с.
37. Абдрахманов С.З. Коррупционные преступления: Монография. — Караганда: Изд-во КЮИ МВД РК, 2006.
38. Алауов Е.О. Проблемы правовой борьбы с вымогательством. — Алматы, 1997.
39. Борчашвили И.Ш. Квалификация отдельных видов должностных преступлений. — Караганда, 1991.
40. Борчашвили И.Ш. Коррупционные преступления: закон, теория и практика. — Алматы: ЖЕТІ ЖАРҒЫ, 2009.
41. Жұмағали А. Криминология [Электронный ресурс]: Жалпы бөлім: дәрістер / А. Жұмағали. — Электрон. текстовые дан. (27.3Мб) и Электрон. текстовые дан. (123Мб). — Алматы: Нұр-пресс, 2004. — 1 эл. опт. диск (CD-ROM). — (Электронная книга).

42. Криминология: [электронный ресурс] [Электронный ресурс]: Учебн. — Электрон. текстовые дан. (4.28 Мб). — Б.м.: [Без изд-ва], [Без года]. — 1 эл. опт. диск (CD-ROM)
43. Ибраев А.З. Понятие, предмет и система криминологии: Лекция. — Костанай КВШ МВД РК, 1999.
44. Фокс В.М. Введение в криминологию. — М., 1980.
45. Герцензон А.В. Введение в советскую криминологию. — М., 1965.
46. Жасубиев С.Т. История криминологии. — Костанай, 2002.
47. Шнайдер Г.И. Криминология: Учебн. — М., 1994.
48. Антонян Ю.М., Блувштейн Ю.Д. Методы моделирования и изучения преступника и преступного поведения. — М., 1974.
49. Панкратов В.В. Методология и методика криминологических исследований. — М., 1972.
50. Долгова А.И. Преступность и общество. — М., 1992.
51. Джекебаев У.С. Преступность как криминологическая проблема. — Алма-Ата, 1971.
52. Мауленов Г.С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан. — Алматы, 1999.
53. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. — М., 1969.
54. Лунеев В.В. Преступность 20 века: Мировой криминологический анализ. — М., 1997.
55. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника. — М., 1982.
56. Антонян Ю.М. Психологическое отчуждение личности. — Ереван, 1987.
57. Кудрявцев В.Н. Личность преступника. — М., 1975.
58. Урмонас А.И., Босхолов С.С. Формирование личности преступника. — Минск, 1987.
59. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. — М., 1973.
60. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности. — М., 1975.
61. Номоконов В.А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность. — Владивосток, 1989.
62. Ривман Д.Я. Криминологическая виктимология. — СПб., 2002.
63. Чукмаитов Д.С. Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью. — Алматы, 1998.
64. Аванесов Г.А. Планирование и организация борьбы с преступностью. — М., 1992.
65. Всеобщая декларация Прав Человека от 10.12.1948 г.
66. Декларация о правах ребенка от 20.11.1959 г.

67. Каиржанов Е.И. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. — Караганда, 1989.
68. Ветров Н.И. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. — М., 1990.
69. Каиржанов Е.И., Накипов Б. Рецидивная преступность: состояние и профилактика. — Алматы, 1996.
70. Мауленов Г.С. Криминологическая характеристика организованной преступности. — Алматы, 1997.
71. Чукмаитов Д.С. Организованная преступность и коррупция. Их предупреждение. — Алматы, 1998.
72. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. — М., 1990.
73. Чукмаитов Д.С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидивной преступности. — Алматы, 1997.
74. Қызылов М.А. Қызметтік жалғандық жасау: з.ғ.к. дәрежесін алу үшін авторефераты. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Заң институты, 2004.
75. Барсукова Р.А. Уголовно-правовая борьба со служебным подлогом: Автореф. дисс. ... канд.юрид.наук. — Караганда: Изд. КЮИ МВД РК, 2002.
76. Тургумбаев Е.З. Уголовная ответственность за превышение власти или должностных полномочий: Учеб. пос. — Алматы, 2004.
77. Сейтхожин Б.У. Квалификация коррупционных преступлений: Теория и практика применения. — Караганда, 2014.
78. <http://adilet.zan.kz/rus> Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің ресми Web-сайты
79. <http://web.kzi.kz/index.php/ru/ob-akademii> Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының ресми Web-сайты
80. www.mvd.kz – Қазақстан Республикасының ІІМ ресми Web-сайты
81. <http://prokuror.kz> — Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының ресми Web-сайты
82. <http://pravstat.prokuror.kz/> — Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының жанындағы Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитетінің ресми Web-сайты
83. www.zakon.kz — Қазақстан Республикасының заңнамаларының Web-сайты
84. <http://stat.kz> — Қазақстан Республикасының статистика бойынша агенттігінің ресми Web-сайты
85. <http://prg.kz/> — «Параграф» ақпараттық жүйесі

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1. КРИМИНОЛОГИЯНЫҢ ПӘНІ, ӘДІСІ ЖӘНЕ ЖҮЙЕСІ.....	5
1.1 <i>Криминологияның ұғымы және әдісі</i>	5
1.2 <i>Криминология жүйесі, оның басқа ғылымдармен байланысы.....</i>	8
1.3 <i>Криминологияның әдістемесі мен міндеттері</i>	12
2. КРИМИНОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ ТАРИХЫ.....	15
2.1 <i>Қылмыстылық ілімінің тарихы.....</i>	15
2.2 <i>Криминологияның ғылым ретінде қалыптасуы.....</i>	17
2.3 <i>Криминологияның дамуы және қазіргі жағдайы.....</i>	19
3. ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТ-ТАМАЛАРЫ	22
3.1 <i>Қылмыстылық ұғымы және негізгі белгілері.....</i>	22
3.2 <i>Қылмыстылықтың сандық және сапалық сипаттамасы</i>	23
3.3 <i>Жасырын қылмыстылық.....</i>	26
4. ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ.....	29
4.1 <i>Қылмыстылық себептерінің ұғымы</i>	29
4.2 <i>Қылмыстылық себептерін жіктеу.....</i>	32
4.3 <i>Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік демографиялық үдерістердің криминологиялық талдауы.....</i>	34
5. ҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСТІ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ БОЛЖАУ ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАУ	37
5.1 <i>Криминологиялық болжау мен жоспарлау ұғымы</i>	37
5.2 <i>Криминологиялық болжау мен жоспарлаудың түрлері.....</i>	43
5.3 <i>Жеке қылмыстық мінез-құлдықты жоспарлау және болжау.....</i>	48
6. КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕСІ.....	52
6.1 <i>Қылмыстылықты зерттеудің міндеттері және теориялық негіздері.....</i>	52
6.2 <i>Криминологиялық зерттеулердің әдістері.....</i>	55
6.3 <i>Криминологиялық зерттеуді ұйымдастыру</i>	59

7. ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ ЕСКЕРТУДЕГІ КРИМИНОЛОГИЯ- ЛЫҚ ТЕОРИЯНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ.....	62
<i>7.1 Қылмыстылықты ескерту және жақын ұғымы.....</i>	<i>62</i>
<i>7.2 Қылмыстың алдын алу, оның түрлері мен әлеуметтік-құқықтық қамтамасыз етілуі</i>	<i>66</i>
<i>7.3 Қылмыстың алдын алу жүйесі және оның іс жүзіндегі бағдары</i>	<i>70</i>
8. НАҚТЫ ҚЫЛМЫС СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ	75
<i>8.1 Нақты қылмыс жасау себептері мен шарттары ұғымы.....</i>	<i>75</i>
<i>8.2 Нақты қылмыс жасаудың әлеуметтік-психологиялық механизмі</i>	<i>76</i>
<i>8.3 Нақты өмірлік жағдайдың нақты қылмыс жасаудағы нақты рөлі</i>	<i>78</i>
9. ҚЫЛМЫСКЕР ТҰЛҒАСЫ.....	86
<i>9.1 Қылмыскер тұлғасының ұғымы</i>	<i>86</i>
<i>9.2 Қылмыскер тұлғасының құрылымы. Қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасын құрайтын негізгі қасиеттер.....</i>	<i>88</i>
<i>9.3 Қылмыстық тұлғаның қалыптасуындағы әлеуметтік және биологиялық байланыстар</i>	<i>93</i>
10. ЖӘБІРЛЕНУШІ ТҰЛҒАСЫ. ВИКТИМОЛОГИЯНЫҢ КРИ- МИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	96
<i>10.1 Виктимология ұғымы</i>	<i>96</i>
<i>10.2 Криминалдық жағдай туындағандағы жәбірленушінің рөлі</i>	<i>100</i>
<i>10.3 Қылмыстан жәбірленушіні жіктеу.....</i>	<i>105</i>
ТАҚЫРЫПТАР БОЙЫНША ҰСЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:	108

КРИМИНОЛОГИЯ

қысқаша дәрістер курсы

Совет Қанаишұлы Алтайбаев

Техникалық редактор: *С. М. Аубакирова*

Тексеруге 01. 09. 2022 ж. Басуға 30. 11. 2022 ж. қол қойылды.

Қалыбы 60×84¹/₁₆. Офсеттік қағаз. Офсеттік баспа.

Шартты баспа табақ 6,7. Есепті баспа табақ 5,8.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 1225.

Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының ғылыми-зерттеу және редакциялық-баспа
жұмысын ұйымдастыру бөлімі.

Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының 2022 жылға арналған әдебиеттер
шығару жоспарының № 21 тақырыбы.

Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының баспаханасында басылды.
Қарағанды қаласы, Ермеков көшесі, 124.